

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI**



**«ARXEOLOGIYA»
fanidan o`quv – uslubiy majmua**

Guliston – 2007

**Omonjulov T., Qodirova L. «Arxeologiya» fanidan
o`quv- uslubiy majmua (o`quv qo`llanma)
Guliston - 2007. 102 bet**

I.So`zboshi

Ushbu o`quv-uslubiy majmua 5220200 - tarix bakalavriat ta'lim yo`nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo`ljallangan. Majmuada zamonaviy pedagogik texnologiya tizimiga asoslangan holda o`quv maqsadlari aniqlangan, mavzu bo`yicha muammolar, muhokama uchun savollar, nazorat savollari, mustaqil ish topshiriqlari va tavsiya qilinadigan adabiyotlar ro`yxati berilgan. Majmuada arxeologiya fanining mohiyati, jahon arxeologik yodgorliklari va O`rta Osiyo moddiy madaniyat namunalari haqidagi ma'lumotlar yoritilgan. O`quv-uslubiy majmua Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan (№ 1 bayonnoma 2007 yil «16» oktabr) nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:	dots. O. Ayupov
Taqrizchilar:	dots. A. Kabirov
	dots. B. To'ychiboyev

Настоящий учебно-методический комплекс предназначен для студентов, обучающихся по специальности 5220200 – история. В комплексе, основанном на современных педагогических технологиях, определены учебные цели, проблемы по темам, задания по самостоятельному обучению, а также представлен список рекомендованной литературы. В комплексе освещены основы археологии и данные о мировых археологических памятниках и памятниках материальной культуры Средней Азии.

This educational-and-methodical collection is intended for the students on the speciality 5220200 of History faculty. The methodical guidance based on modern pedagogical technology. Each of the themes includes educational aims, problems on themes, tasks on self-independent work and a list of literature is also recommended.

The methodik kompleks include the basis of archeology and information about world archeological monuments and material monuments of Central Asian culture.

Universitet

II. Ishchi dastur

2.1 Fanning maqsad va vazifalari

Kishilik jamiyatining vujudga kelish jarayoni uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'tmishni o'rganish esa davrimizning eng dolzarb masalalaridan biridir. Uni o'rganmay turib kelajakka nazar tashlab bo'lmaydi. O'tmishning ko'zgusi va kelajakning ustози bo'lgan tarixning tarkibiy qismlaridan biri arxeologiyadir. Arxeologiya ijtimoiy fanlar orasida alohida o'rin egallagan. Arxeologiya kishilik jamiyati o'tmishi va faoliyatini xilma – xil izlarga, aksariyat hollarda moddiy yodgorliklarga, imkoniyat bo'lgan joyda esa yozma manbalarga, til, etnografiya, geologiya, tuproqshunoslik, antropologiya, zoologiya, botanika va boshqa fanlar yutuqlariga tayanib o'rganuvchi fandır. Arxeologiya fanining vazifasi tarixni o'rgatish orqali talabalarda o'tmish qadriyatları va madaniyatimizning ilk ildizlariga e'tiborini kuchaytirish, shu orqali ularda o'z yurtiga va Vataniga sodiqlik ruhini tarbiyalashdir.

2.2 Fanning mazmuni.

Arxeologiyadan ma'ruzalarda jahon xalqlari va sivilizatsiyalarining tosh asrdan so'nggi o'rta asrlar davrigacha oid tarixi moddiy madaniyat qoldiqlari asosida yoritiladi. Arxeologiya fani insoniyatning kelib chiqishi muammolarini oydinlashtiradi. Dunyoda, jumladan, yurtimizda kechgan tarixiy taraqqiyot va madaniy jarayonlar xususida bayon qiladi. Ma'ruzalarda dunyoning turli burchaklaridagi arxeologik yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar natijalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, o'lkamizning moddiy va ma'naviy madaniyati asosiy yodgorliklarining tavsifi beriladi.

2.2.1. Lektsiya mavzulari

№	Mavzular nomi	Mavzuda yoritiladigan masalalar	Ma'ruza soati	Adabiyotlar ro'yxati
1	Arxeologiya fanining maqsad va vazifalari	Fanning predmet va vazifalari. Tarixni o'rganishda arxeologiya o'rnini. Manbalar, yodgorliklar, arxeologik madaniyat. Arxeologik davrlashtirish va xronologiya. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi. Tadqiqot ko'lamining o'sishi, uning bosqichlari. O'rta Osiyo arxeologiyasi va tarix. Arxeologiya fanining zamonaviy bosqichi.	2	Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T., 1998. «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali. 1957 – 2006 yy. INTERNET ma'lumotlari. «Moddiy madaniyat tarixi» to'plami. Samarqand. 2000 - 2006 yy «История материальной культуры Узбекистана» Ежегодник. Ташкент. 1961-2000 гг. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989. Kabirov J., Sagdullaev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970. Arxeologlar hikoya qiladi. A.Asqarov tahriri ostida. - T., 1970.
2	Antropogen davri	Kaynazoy erasi bosqichlari. Antropogen davrining umumiy ta'rifi. Odamzotning paydo bo'lishi va rivojlanishi. Insoniyatning rivojlanish bosqichlari va arxeologik topilmalar. O'rta Osiyodagi antropogenez jarayoni	2	Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970. G'ofurov U. Odamning paydo bo'lishi. - T., 1974. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л., 1979. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М., 1988. Алексеев В.П. Становление человечества. – М., 1984. История первобытного общества. Под ред. В.П.Алексеева. – М., 1979

3	Arxeologiya fanining boshqa fanlar bilan bog`liqligi	Arxeologiyada tabiiy fanlarning o`rni. Arxeologiya va etnografiya. Arxeologiya va yordamchi tarix fanlari (numizmatika, xronologiya, geraldika, epigrafika, sfragistika, metrologiya)	2	Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989. Sagdullayev A.S. Qadimgi O`zbekiston ilk yozma manbalarda. – Т.,1996. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnografiyasi. – Т.,1985. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., МГУ,1990. Хо`jayov Т. Qadimgi ajdodlarimiz qiyofasi.– Т.,1992.
4	Paleolit davri arxeologiya si	Paleolitni davrlashtirish va uning xronologiyasi. Ilk paleolit davrining o`rganilish tarixi. Paleolit davrining arxeologik yodgorliklari. O`rta Osiyo paleolitining o`ziga xos xususiyatlari. Antropologik topilmalar.	4	Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989. Борисковский П.И. Возникновения человеческого общества. – М.1977. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - Т., 1970. Хлопин И.Н. Лекции по антропогенезу и археологии палеолита.- М.,1987.
5	Mezolit davri	Mezolit davrining o`rganilish darajasi, xronologiyasi va davrlashtirish. Mezolit madaniyati va asosiy yodgorliklari. O`rta Osiyo mezolit madaniyatining variantlarga bo`linishi. Mezolit madaniyatining o`ziga xosligi va farqlari. Mezolit davri san'ati.	2	Деревянко А.П. Каменный век Северной, Восточной и Центральной Азии. – Н, 1975. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М.,1985. Мезолит СССР. Мезолит Средней Азии и Казахстана. Под ред. акад. Б.А.Рыбакова. – М.,1983. Ч. II.

				Исламов У.И. Обиширская культура. – Т., 1980. Исламов У.И. Пещера Мачай. – Т.,1975.
6	Neolit davri	Neolit davrining o`ziga xos xususiyatlari. Yangi iqtisodiyot shakllari. Dehqonchilikning vujudga kelishi. Ilk, o`rta va so`nggi paleolitga oid asosiy yodgorliklar va madaniyatlar. O`rta Osiyo neolit davrida.	4	Бердиев О.К. Изучение памятников эпохи неолита //КД. – Ашхабад,1968. Kabirov J. Sarmishsoyning qoya toshlaridagi rasmlar. – Т., 1976. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. – М.,1968. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Под ред. В.М.Массона, А.Н.Окладникова, И.Н.Хлопина и др. – М. –Л., 1965.
7	Eneolit davri	Eneolit davri xronologiyasi va tavsifi. Metallga ishlov berilishning kashf etilishi. Xo`jalik va ijtimoiy sohalardagi o`zgarishlar. Eneolit davri yodgorliklari. Eneolit davrida O`rta Osiyo taraqqiyoti.	2	Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - Т., 1970. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989. Энеолит СССР. Энеолит Средней Азии.- М.,1982. Хлопин И.Н. Энеолит Юго-Западного Туркменистана. - СПб, 1997. Архитектурные памятники Туркменистана.- М.,1972. Исаков А.И.Саразм. Душанбе.1991.
8	Bronza davri	Bronza davrining umumiy tavsifi.Qadimgi sivilizatsiyalarning shakllanishi, mulkiy tengsizlikning kelib chiqishi. Dunyoning turli hududlarida tarixiy taraqqiyotning borishi. Bronza davri madaniyatlari va yodgorliklari. O`rta Osiyo bronza davrida.	2	Массон В.М. Первые цивилизации.- Л.,1961. Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. - Самарканд, 1993. Asqarov A.A. Sopollitera. – Т.,1973. Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга

		Shahar tipidagi madaniyatning yoyilishi.		Ўзбекистана. – Т.,1977.
9	Temir davri arxeologiya si	Temir davrining o`ziga xos xususiyatlari. Sinfy jamiyatga o`tish, ilk sinfiy tabaqalashuvning vujudga kelishi. Temir davri madaniyatlarining rivojlanishi. O`rta Osiyo temir davrida.	4	Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985. Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985. Дальварзинтепе – Кушанский город на юге Узбекистана. Отв. ред. Л.И.Ремпель. – Т., 1978. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978.
10	Antik va o`rta asrlar arxeologiya si	Antik va o`rta asrlar davridagi tarixiy vaziyat. Davlatlarning rivojlanishi. Xalqaro savdo va hunarmandchilikning taraqqiy etishi. Antik va o`rta asr shaharsozligi. Yer egaligi munosabatlarining vujudga kelishi. Ilk o`rta asrlarda ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyot. Moddiy madaniyat yodgorliklari.	4	Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - Т., 1970. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989. Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985. Дальварзинтепе – Кушанский город на юге Узбекистана. Отв. ред. Л.И.Ремпель. – Т., 1978. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1986. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л., 1973. Нильсен В.А., Манакова В.Н. Архитектурный декор

				памятников Узбекистана. – Л.,1974.
11	O`rta Sirdaryo havzasi arxeologiya si	O`rta Sirdaryo havzasida tosh va bronza davri yodgorliklari. Antik davr va ilk o`rta asrlarda Ustrushona yodgorliklari. Rivojlangan o`rta asrlar yodgorliklari. O`lkamiz arxeologiyasining rivojlanish tarixi.	2	Kabirov J.,Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T.,1990. Алимов У.А., Сверчкова Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ. Вып.21. – Т.,1987. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – начале XIII в н.э. – Самарканд.1990. Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Т., 1992.

2.2.2. Seminar mashg'ulotlari mavzulari.

№	Mavzu	Vaqt
1.	Arxeologiya - qadimshunoslik fani	2
2.	Antropogen davri	2
3.	Arxeologiya fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.	2
4.	Paleolit davri arxeologiyasi	2
5.	O'rta Osiyo paleolit davrida	4
6.	Mezolit davri	2
7.	O'rta Osiyo mezolit davrida	2
8.	Neolit davri	2
9.	O'rta Osiyo neolit davrida	4
10.	Eneolit davri	2
11.	O'rta Osiyo eneolit davrida	2
12.	Bronza davri	4
13.	O'rta Osiyo bronza davrida	2
14.	Temir davri arxeologiyasi	2
15.	O'rta Osiyo temir davrida	2
16.	O'rta Osiyo antik va o'rta asrlarda.	4
17.	O'rta Sirdaryo havzasi arxeologiyasi	2

2.2.3. Mustaqil ish topshiriqlari mavzulari.

1. Arxeologiya fanining davriy bosqichlari.
2. Ibtidoiy davr san'ati yodgorliklari.
3. To'rtlamchi davrning bosqichlari.
4. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari.
5. Old Osiyoda neolit.
6. Janubiy Sharq neoliti.
7. Ibtidoiy davr mozar qo'rg'onlarining o'ziga xos jihatlari.
8. Naxshab arxeologiyasi.
9. O'rta Osiyo arxeologiyasining rivojlanish tarixi.
10. Qora dengiz sohilida antik davr arxeologiyasi.
11. Skif mozar qo'rg'onlari.
12. Andronova madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
13. Kushonlar arxeologiyasi.

14. Xorazm arxeologiyasi
15. Qadimgi Misr arxeologiyasi.
16. Mezoamerikada arxeologik amaliyot.

III. «Arxeologiya» fani bo'yicha reyting ishlanma va baholash mezonlari

3.1. Reyting ishlanma.

№	Nazorat turlari	Soni	ball	Jami ball
I	JB			
	1.1. Amaliy mashg'ulotlarini bajarish	10	2	20
	1.2. Og'zaki so'rov	3	5	15
	1.3. TMI uyga vazifa (yozma)	5	4	20
II	OB			
	2.1. Oraliq baholash (yozma ish)	2	5	10
	2.2. TMI (muammoli savollarga javob yozish)	1	10	10
	2.3. Referat tayorlash	1	10	10
III	YaB			
	3.1. Yozma ish (variantlar asosida)	1	10	10
	3.2. Test so'rovi.	1	5	5
JAMI				100

3.2. Arxeologiya fanidan baholash mezonlari

- 1.1. Fan bo'yicha JB amaliy mashg'ulotlarini to'la bajargan talabaga 2 ball beriladi, agar to'la bo'lmasa 1 – 0,5 ball beriladi.
- 1.2. Uyga vazifa qilib berilgan topshiriqlarning bajarilishini hajmi va sifatiga qarab 1 dan 4 ballgacha beriladi.
- 2.1. Oraliq baholash yozma yoki og'zaki o'tkazilib, 5 ta savol beriladi. Har bir ish yoki javobga 10 ball beriladi.
- 2.2. Kurs bo'yicha tematikalar asosida referat tayyorlaydi va mavzuni tahlil qilishga alohida e'tibor beriladi.
 - to'la tahlil va xulosa qilgan bo'lsa 9-10 ball
 - mavzu mohiyatini to'la ochib berishga erishgan bo'lsa 6-8 ball
 - mavzu mohiyati qisman ochilgan bo'lsa 5 ball
- 3.1. Yakuniy baholashda talaba 5 ta savolga yozma va 25 ta test savoliga javob berishi lozim.
 - har bir yozma savolga maksimal 2 ball beriladi.
 - javob to'la bo'lsa 1,8-2 ball

- savolning mohiyatini ochishga harakat bo`lgan bo`lsa 1,5- 1,7 ball
 - javobda kamchiliklar bo`lsa 1,0 – 1,4 ball beriladi.
- Eslatma: test savoli 0,2 ball tizimida baholanadi.

IV. Leksiyalar kursi

1-mavzu: Arxeologiya fanining maqsadi va vazifalari. **Ajratilgan vaqt - 2 soat**

Asosiy savollar:

1. Arxeologiya fanining vazifalari.
2. Arxeologik tadqiqot turlari va usullari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Arxeologiya, manbalar, yodgorliklar, moddiy madaniyat, davrlashtirish, tosh davri, paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza, temir, madaniy qatlam, shurf, raskop, transheya, tadqiqot turlari, tadqiqot usullari.

Mavzuga oid muammolar:

1. Arxeologiyaga moddiy manbalar tarixi asosida jamiyat tarixini o`rganuvchi fan deb qaraladi. Bu fikrga sizning munosabatingiz?
2. Arxeologiya fani qadim o`tmishdan XVI-asrlargacha bo`lgan davrni o`rganadi deb ko`rsatiladi. Buni siz qanday izohlay olasiz?
3. O`rta Osiyo xalqlari tarixining muhim masalalarini hal etishda arxeologiyaning o`mini qanday baholaysiz?

1-savol yuzasidan dars maqsadi:

Arxeologiya fanining mohiyati, vazifasi haqida talabalarda tushuncha hosil qilish, arxeologiya fanining yuzaga kelishi to`g`risida ma'lumot berish. Insoniyatning o`tmish hayotini bosqichlar asosida tushuntirish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. Arxeologiya – ijtimoiy fanlar sohasida mustaqil fan ekanligini tushuntirib bera oladi.
2. Bu fan moddiy madaniyat manbalarini o`rganish orqali kishilik jamiyati tarixini tiklashini isbot qilib bera oladi.
3. Arxeologiyaning bugungi kundagi vazifasini sharhlaydi.

I-savolning bayoni:

Arxeologiya – ijtimoiy fanlar ichida eng yoshi hisoblanadi. Biroq uning ildizlari juda uzoq, ilk insoniyatning vujudga kelish davriga borib taqaladi. «Arxeologiya» terminining o`zi ikkita yunon so`zidan iborat bo`lib, «arxayos» - qadimgi va «logos» - fan - bilim ma'nosini anglatadi. Dastlab bu termini eramizdan

avvvalgi IV-asrda Aflotun o'zining «Gippiy» diologida, qadim zamon haqidagi fanni nazarda tutib, juda keng ma'noda ishlatgan.

Ma'lumki, tarix fani ikki xil manbalarga tayanib ish ko'radi – yozma va moddiy. Tarixning eng qadimgi davrga oid yozma manbalarning yo'qligi arxeologiyaning fan sifatida alohida ajralib chiqishiga sabab bo'lgan. Moddiy madaniyat manbalari yozma manbalardan ko'p marta qadimiyroq. Kishilar yozuvni 5000-6000 yillar oldin o'rgangan bo'lsa, tosh va boshqa ashyolardan qurol yasash bundan oldingi 2,5-3 mln yillarga borib taqaladi. Demak, kishilik jamiyati tarixining juda katta davri arxeologik manbalarga tayangan holda qayta tiklab talqin qilinadi. Arxeologiya o'tmishni yozma manbalar moddiy manbalardan ko'proq ma'lumot berishga qodir bo'lgan davrgacha o'rganadi. Arxeologiyaning o'rganish ob'yekti xronologiyasi XV – XVI asrlardan yuqoriga ko'tarilmaydi. Ammo ba'zan arxeologiya hatto XX asrga oid yangi ma'lumot berishi mumkin.

Hozirgi zamon arxeologiya fanining vazifasi kishilik jamiyati o'tmishi va faoliyatini moddiy manbalarga, imkoniyat bo'lgan hollarda esa yozma manbalarga, til, etnografiya, geologiya, tuproqshunoslik, antropologiya, zoologiya, botanika va boshqa fanlar yutuqlariga tayangan holda o'rganishdir.

Arxeologiya ibtidoiy davr odamlari ishlatgan tosh qurollar, qazilma hayvon suyaklari, ilk sopol buyumlar, taqinchoqlar, qurol-yarog'lar, tanga pullar, qadimiy arxitektura inshootlari, haykallar, yozuvlar, suratlar va inson mehnati bilan yaratilgan barcha ashyolarni o'rganadi. Arxeologiya bu manbalar asosida tarixiy jarayonni tiklaydi. Bu manbalarning ko'pchiligini yerdan qazib olinishini nazarda tutgan holda, arxeologiyani belkurak bilan qurollangan fan deb atashadi. Qadimgi buyumlarni o'rganish arxeologiyaning birdan – bir maqsadi emas. Topilmalar tarixiy tadqiqotlar uchun faqat material sifatida ilmiy qimmatga ega bo'ladi, xolos. Arxeologlar qazib olingan buyumlarni ta'riflash, ularning yoshini, qaysi davrga mansubligini va shu kabilarni aniqlash bilangina cheklanib qolmaydilar. Arxeologiyaning asosiy maqsadi aniqlangan manbalar vositasida o'tmish tarixining barcha qirralarini tiklashdan iborat.

O'tmish davrni tiklashda arxeologiya fani tarkibida numizmatika, epigrafika, sfragistika fan tarmoqlari rivoj topdi va etnografiya, antronologiya, geologiya, paleobotanika, paleozoologiya fanlari bilan hamkorlikda ish olib bormoqda.

Arxeologiya jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti o'zgarishini ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari asosida emas, aksincha ishlab chiqarish usullari va qurollarining o'zgarishi asosida baholashga harakat qiladi. Hozirgi kunda arxeologik tadqiqotlar yer sharining barcha hududida davom ettirilmoqda. Jumladan, O'zbekistonda ham so'nggi yillarda arxeologiya fani sohasida ko'pgina yutuqlar qo'lga kiritilmoqda. Arxeologiya fani oldida bugungi kunda ba'zi muammolar ham ko'ndalang turibdi. Rivojlanish jadal sur'atlarda borayotgan bugungi kunda ko'pgina arxeologik yodgorliklar buzilib ketmoqda. Arxeologlar oldidagi vazifa insonlar yoki tabiat kuchlari faoliyati natijasida yo'q bo'lib ketish xavfi ostida turgan yodgorliklarni birinchi bo'lib o'rganishdir.

Nazorat savollari:

1. Arxeologiya fanining ma'lumotlari jahon xalqlari o'tmish tarixini yoritish uchun yetarli mi?
2. Kishilik jamiyatini n q yuzaga kelishi haqidagi arxeologik ma'lumotlarni yakuniga yetgan tadqiqot deb hisoblash mumkin mi?
3. Arxeologiya n boshqa tarixiy fanlardan farqli tomonini ko'rsatib bering?

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Arxeologik izlanishlarni olib borish tartibi, arxeologik tadqiqotlarning usullari va turlari haqida ma'lumot berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Arxeologiya fanida yordamchi ma'lumot beruvchi fanlar majmuasini ta'riflab bera oladi.
2. Arxeologik qidiruv, sinov va qazish ishlarining olib borish tartibi haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

2-savolning bayoni:

Arxeologiya insoniyatning o'tmish tarixini o'rganishda arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan ibtidoiy makonlar, qishloqlar, shaharlar, mudofaa va suv inshootlari, qoyatosh rasmlari hamda boshqa buyumlarga suyanib ish ko'radi. Arxeologik ekspeditsiyalar deyilganda viloyat, shahar, tuman, qishloq va boshqa joylarda moddiy madaniyat yodgorliklarini dala – tadqiqot yo'li bilan o'rganish usuli tushuniladi. Arxeologik ekspeditsiyalar va otryadlarning ish uslubi uch pog'onali bo'lib, arxeologik qidiruv, sinov va qazish ishlarini amalga oshirishdan iborat. Uning vazifasi yodgorlikning paydo bo'lish davri, qancha yashagani va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi.

Qidiruv (arxeologik razvedka) va arxeologik qazuv davridayoq arxeologik manbalarni o'rganish boshlanadi. Qidiruv va qazuv chizmalar chizish, suratga tushirish va kundalik yuritish bilan qat'iy hujjatlashtirib boriladi. Qidiruv jarayonida quyidagi vositalardan foydalaniladi: piyoda yurish - yer ustidagi ashyolarni o'rganish; transport yordamida - yirik arxeologik yodgorliklar xaritaga tushiriladi; havodan kuzatish - samolyot yordamida aerofotosurat olish orqali qadimiy suv inshootlari va mudofa devorlari kuzatiladi; suv osti arxeologiyasi - ko'pincha okean va dengizlarda suv ostida qolgan yodgorliklar o'rganiladi.



Suv osti arxeologiyasi

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, arxeologik yodgorliklarning bir qismi yer ostida va boshqa xillari yer ustidadir. Bu yodgorliklarni qazish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga duch keladilar. Madaniy qatlam deyilganda insoniyatning turmushi, xo'jaligi va g'oyaviy faoliyatining izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tushuniladi. Chunonchi, g'or – makon, ochiq manzilgoh, qishloq va shahar madaniy qoldiqlarining jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda joylanishi madaniy qatlamni ifodalaydi. Qazish jarayonida «shurf», «raskop», «transheya» kabi kesma chuqur xandaqlar kovlanib, ular asosida yodgorlikning davrini belgilovchi madaniy qatlamlar aniqlanadi. Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, «qazimoq» degan ma'noni anglatadi. Shurf solish deganda yodgorlikdagi dastlabki qazish ishlari tushuniladi.



Qazish jarayoni



Transheya

Qazish natijasida madaniy qatlamlar to'la ochilib, inson faoliyatining izlari bo'lmagan yergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u «materik» - bezovta qilinmagan yer deb ataladi. Madaniy qatlamning qalinlik darajasi bir necha sm dan 30-35 m. gacha bo'ladi. Madaniy qatlamlardan topilgan buyumlar ibtidoiy va qadimiy tarixni o'rganishda muhim manbalardir. Arxeologik manbalarni shartli ravishda ikki turga ajratish mumkin: tabiiy va inson tomonidan yaratilgan manbalar. Arxeologiyada qo'llaniladigan «yodgorlik» va «manba» so'zlari bir ma'noni anglatadi.

Olingan ashyoviy dalillar belgilangan mahalliy joyda raqamlanadi va maxsus laboratoriyada tadqiqot qilinadi. Tadqiqot jarayonida arxeologik davrlar bosqichi aniqlandi.

Biz ko`pincha arxeologik davrlashtirishda:

- a) Tosh davri (paleolit, mezolit, neolit)
- b) Bronza davri (eneolit, bronza)
- v) Temir davriga ajratamiz.

Olingan ashyolar o`rganilib, unga xronologik jadvali ishlab chiqiladi. Xronologiya bu turar joyning, birorta qabriston yoki ashyoning paydo bo`lgan davrini aniqlanishidir.

Bundan tashqari geologik, biologik, ximiyaviy, fizikaviy uslublar yordamida ham xronologik tashxis qo`yiladi.

Nazorat savollari:

1. Arxeologiya tarix fanlarining tarkibiy qismi ekanligini qanday izohlaysiz?
2. «Arxeologiya» - so`zining ma'nosi va u dastlab kim tomonidan ishlatilgan?
3. Arxeologiya fani qanday manbalar asosida ish ko`radi?
4. Arxeologik qidiruv deganda nimani tushunasiz?
5. Arxeologik tadqiqot nimalarni ifoda etadi?
6. Topilgan ashyolarning davri qanday aniqlanadi?
7. Madaniy qatlam deganda nimani tushunasiz?

Test topshiriqlari:

1. Arxeologiya termini birinchi bo`lib kimning asarida qo`llanilgan?
 - a) Strabon
 - b) Geradod
 - s) Aflotun
 - d) Lukretsiy Kar
2. Arxeologiya faniga oid manbalar:
 - a) Moddiy va yozma manbalar
 - b) Qazilma topilmalar
 - s) Moddiy va ma'naviy manbalar
 - d) Moddiy ashyoviy dalillar
3. Arxeologlar ishlatadigan madaniy qatlam tushunchasini izohlang.
 - a) Inson faoliyati izlari bo`lgan barcha qadimigi manzilgohlardagi yer osti qatlami
 - b) Yerning paydo bo`lishi bilan bog`liq barcha qatlamlar.
 - s) Qadimgi me'moriy obidalarining yuqori va quyi qatlami.
 - d) Yerning foydali qazilmalar mavjud bo`lgan qatlamlaridir.
4. Quyidagi manbalardan qaysilari moddiy madaniyat ashyolari guruhiga kirmaydi?
 - a) Qadimgi odamlarning va ular iste'mol qilgan hayvonlarning suyak qoldiqlari.
 - v) Har-xil tosh qurollar va ibtidoiy taqinchoqlar

- s) Metall qurollar va sopol idishlar
- d) Qabrlar va mozor - qo`rg`onlar

5. Eng qadimgi odamlarning asosiy mashg`uloti?

- a) Termachilik, baliqchilik
- b) Ovchilik, ziroatchilik
- s) Ovchilik, termachilik
- d) Dehqonchilik, termachilik.

6. Tanzaniya hududida tadqiqot o`tkazgan olim.

- a) Ch.Darvin
- b) F.Bord
- s) T.Geksli
- d) L.Liki

Mavzu bo`yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:

1. Yer ostidagi ko`milib yotgan tarixiy obidalarni aniqlash va o`rganish jarayonida elektron texnik vositalardan foydalanish.
2. Moddiy madaniyat yodgorliklarni barcha vohalarda teng tarqalmaganligi sabablarini aniqlash.

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

1. Arxeologiya grekcha «arxayos» - qadimgi, «logos» – fan so`zlaridan kelib chiqqan. Bu termin dastlab eramizdan avvalgi IV asrda Aflotun tomonidan bayon etilgan.
2. Tarixiy voqealarni bayon etuvchi ma'lumotlar arxivda uzoq saqlanmasligi mumkin. Ammo u yer qa'rida saqlanadi, uni aniqlash arxeologiyaniing vazifasidir.
3. Arxeologik manbalar turlichadir. Manzilgohlar, mozorlar, qal'alar, shaharlar, qadimiy mudofaa devorlari, yozuv va chizgilar, suv inshootlari va hako'zolar.
4. Arxeologik davrlashtirish esa topilma turiga, tarkibiga qarab tosh, bronza, temir kabi davrlarga ajratiladi.
5. Arxeologiya odamzot qoldirgan moddiy manbalar yordamida insoniyatning paydo bo`lishi va rivojlanish bosqichlarini to`ldirishda faol ishtirok etadi.
6. Arxeologiya fani yil sayin rivoj topmoqda. Insoniyat o`tmish tarixini yorituvchi muammolar yechimi arxeologiya fanining xizmati orqali oydinlashmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. - T., 1998.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989.
3. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
5. Arxeologlar hikoya qiladi. Asqarov A. tahriri ostida. – T., 1970

2-mavzu: Antropogen davri

Ajratilgan soat: 2 soat

Asosiy savollar:

1. Antropogen haqida umumiy tushuncha
2. Odamzotning taraqqiyot bosqichlari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Arxey, proterozoy, paleozoy, mezazoy, kaynazoy, uchlamchi davr, to'rtlamchi davr, primat, avstrolopiteklar, antroplar, paleotsen, eotsen, oligotsen, miotsen, iliotsen, ileystotsen, golotsen, zinjanthrop, sinantrop, neandertal, Homo habilis, Homo sapiens.

Mavzuga oid muammolar:

1. Charlz Darvinning «Odamning paydo bo'lishi va jinsiy tanlanish» kitobida bayon etilgan ta'limotga qanday baho berasiz?
2. K.Linney, B.Lamark, E.Dyubua, Ch.Darvin va F.Englsar ta'limotlarida odam hayvonot olamidan ajralgan mavjudot degan fikr yotadi, bu masalaga sizning munosabatingiz?
3. Insoniyatning paydo bo'lishi to'g'risidagi barcha nazariyalar o'z amaliy isbotini yakuniga yetkazganmi?

1-savol yuzasidan dars maqsadi:

Kaynazoy erasining antropogen bosqichida insoniyat olamining paydo bo'lishiga oid ma'lumotlar asosida talabalarda ilk odamlar haqida tasavvurni hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadi:

- 1.Odomzodning paydo bo'lishi haqidagi diniy va dunyoviy ta'limotlarning mohiyatini aytib beradi.
- 2.Antropolar davriy evolyutsiyasi mohiyatini tushuntirib beradi.

1-savolning bayoni:

Geologik jihatdan olimlar Yer qobig'ining paydo bo'lgan davridan boshlab to hozirgi kunga qadar bo'lgan taraqqiyotini 5 eraga - arxey, proterozoy, paleozoy, mezazoy va kaynazoyga bo'ladilar. Arxey erasida yer shari hali qizib turgan bo'lib, faqat shu eraning oxiridagina dastlabki juda oddiy organizmlar paydo bo'lgan. Paleozoy erasi besh davrga bo'linadi: kembriy, silur, devon, toshko'mir, va perm davrlari. Mezozoy erasi uch davrga bo'linadi: trias, yura va bo'r davrlari.

Kaynazoy – yangi hayot erasi deb nomlanadi va ikki qismga ajratiladi. Uning umumiy davri 60-70 million yilni tashkil etadi. To'rtlamchi davr kaynazoy erasining ikkinchi bosqichi bo'lib, 3 – 3,5 mln. yilni o'z ichiga oladi. Antropogen (grekcha «antropos» – inson, «genezis» – tug'ilish) yoki to'rtlamchi davr odamning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq. «Antropogen» so'zini birinchi bo'lib 1922 yilda A.P.Pavlov fanga kiritgan.

To'rtlamchi davr boshlarida iqlim hozirgiga nisbatan issiqroq bo'lib, Pireney yarimorolidan Xitoygacha bo'lgan maydonlar subtropik, Osiyoning janubi va

Afrikaning katta qismi esa tropik mintaqalar edi. Antropogen eopleystotsen, pleystotsen va golotsen bosqichlariga bo'linadi. Antropogenning davrlashtirilishiga iqlim o'zgarishlari asos bo'lgan. Quyida biz antropogen davr bosqichlarini tosh asri arxeologiyasining bosqichlari bilan qiyosiy jadvalini keltiramiz:

	To'rtlamchi davr bosqichlari	Tosh asri sanasi (ming yil hisobida)		Qadimgi tosh asri davrlari
Pleystotsen (muzliklar)	Golotsen	10	10	
	Vyurm	-80	35	So'nggi paleolit
	Riss – vyurm	-120	-100	Muste
	Riss	-200	-300	O'rta va so'nggi ashel
	Mindel-riss	-350		Qadimgi ashel
	Mindel	-500		
Eopleystotsen	Gyunts-mindel	-700	-700	
	Gyunts	-1000		Olduvay
	Dunay	-2000	-2600	
Neogen				

Antropogenning boshlanish vaqti haqida turlicha qarashlar mavjud. Keyingi yillardagi tadqiqotlar insoniyatning yoshini yanada uzaytirmoqda. Ba'zi olimlarning fikricha antropogenning quyi chegarasini 3-3,5 mln. yil oldinga siljitish zarur.

Ilmiy anatomik ma'lumotlarda insoniyatning kelib chiqish asoslari ilk primatlardan va ularning hozirda yo'q bo'lib ketgan avlodlari avstrolopiteklarga borib taqaladi degan fikr bayon etiladi. Avstrolopiteklar janub maymuni hisoblanib, uning ajdodlari parapitek, propliopitek va driopiteklar hisoblanadi. Avstrolopitek miya qutisining hajmi 500-600 sm³ bo'lib, u ikki oyoqda tik yurgan. Nomo – odamning yuzaga kelish jarayoni haqida juda ko'p ilmiy talqinlar mavjud bo'lib, ular keyingi sahifalarda yoritiladi.

Nazorat savollari:

1. Yerning va odamning paydo bo'lishi to'g'risida ko'pchilik diniy ta'limotga ishonch bilan qaraydi. Buning sababi nimalar bilan bog'liq?
2. Kaynazoy erasining to'rtlamchi bosqichida odamzotning paydo bo'lishi uchun qanday sharoit mavjud edi?

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asrning boshlarida insoniyatning paydo bo'lish to'g'risidagi dunyoviy tushunchalarni bayon etish va insoniyatning rivojlanish bosqichlarini sharhlash

Identiv o`quv maqsadlari:

1. Odamning paydo bo`lishi to`g`risida to`liq tasavvurga ega bo`ladi.
2. Odamzotning shakllanishi jarayoni haqidagi ilmiy nazariyalar va ta'limotlarni tahlil qila oladi.

2-savolning bayoni:

Odamning yuksak darajada rivojlangan maymunlarga mansubligi to`g`risidagi ingliz tabiatshunoslari Ch.Darvin, T.Geksli va olimlardan K.Liney, J. Lamark, A. Roverznov, keyinchalik Ya.Ya. Rogiskiylarni ishlarida ko`ramiz.

Ch.Darvin nazariyasida asosan evolyutsion taraqqiyot va tabiiy tanlash mahsulini o`rni degan fikr yotadi.



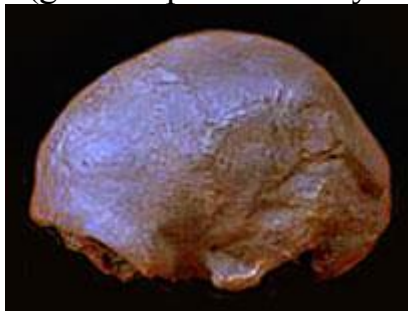
Olduvaydan topilgan zinjanthrop qoldiqlari va tosh qurol. Yoshi: 2,1 – 2,6 mln. yil

Birinchi insonning vatani qayerda degan savol hanuzgacha ochiq qolmoqda. Ayrim olimlarning fikricha bu Afrika. 1960 yili Tanzaniyaning Olduvay g`orida Luis Liki tomonidan odamsifat mavjudot - zinjanthropning qoldiqlari topilgan. Ularning yoshi 1,75 – 1,85 mln.yil deb belgilangan. Miyasining hajmi 657 sm 3. Tosh yordamida u daraxtdan o`ziga qurol yasardi. Uni Homo habilis (ishbilarmon odam) deb atashadi. Efiopiyada topilgan prezinjanthropning yoshi undan ham katta, taxminan 2,8 mln.yil.



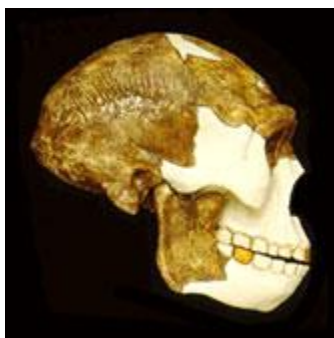
Луис, Мери ва Ричард Ликилар

Eng qadimiy odamlar arxantropolar deb ataladi (arxayos - qadimgi). 1891 yil Yava orolida Yevgeniy Dyubua tomonidan arxantropning qoldiqlari topilgan. Ular o`shanda pitekantrop deb atalgan (grekcha pitekos - maymun).



Yava orolida Dyubua tomonidan topilgan pitekantrop qoldig'i

Pekin yaqinida, Chjoukoutyan degan joyda Xitoy arxantropining qoldiqlari topilgan va u sinantrop deb atalgan (lotincha Sina - Xitoy). Ularning miya hajmi 915 – 1225 kub.sm. bo`lgan. Sinantrop toshdan qurol yasagan. Xitoy sinantropi olimlarning fikricha taxminan 300-500 ming yil avval yashagan. Sinantrop olovdan foydalangan, lekin uni qanday qilib olgani noma'lum. Olduvay g`orlarida esa olov izi topilmagan. Sinantrop ov qilishni bilgan (hayvonlar suyaklarining qoldiqlariga asoslanib), turli o`simliklarni terib yegan. 1927 yilda Pekin shahri yaqinida Kanadalik olim D.Blek topgan sinantrop ham xitoy odamlari arxantropolarga mansub ekanligini tasdiqladi.



Chjoukoutyandagi manzilgoh va sinantrop qoldiqlari

Germaniyaning Geydelberg shahri yaqinida 1907 yili arxantropning qoldiqlari topilgan. Bundan tashqari Vengriyada, Chexoslovakiyada va Frantsiyada pitekantropga yaqin odamsifat maymun qoldiqlari topilgan.



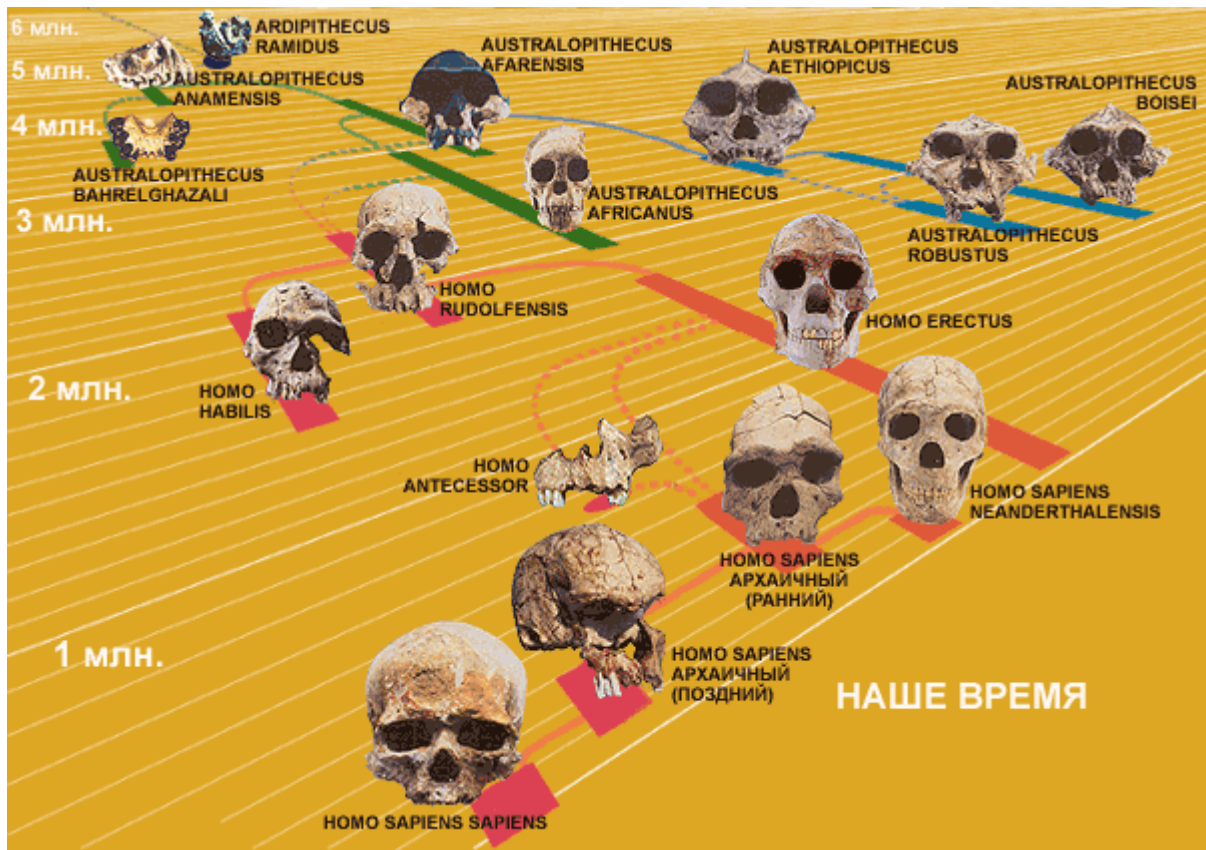
Geydelberg va Gibraltardan topilgan qadimgi odamlarning qazilma qoldiqlari

Arxantroplardan keyingi bosqich kishilari fanda qadimgi odamlar (paleoantrop) nomi bilan ma'lum bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha, ular zamonamizdan 100-50 ming yil avval yashaganlar. Qadimgi odamlarning qazilma qoldiqlari dastlab 1948, 1964 yillarda Ispaniyaning Gibraltar bo'g'ozi rayonidan, so'ngra 1970 yilda Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan. Joyning nomidan kelib chiqib, bu odamni neandertal deb atash rasm bo'lgan. Mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal odamlari hozirgi qiyofadagi odamlarga (neantrop) aylanib borgan. Ular ham aqliy, ham jismonan kamol topib, hozirgi qiyofadagi kishilar vujudga keldi, shu bilan antropogenez jarayoni nihoyasiga yetdi. Huddi shu davrda yevropoid, negroid va mo'g'ul irqi vujudga keldi.

Neandertal tipidagi odamlarning qazilma qoldiqlari Afrikadan, O'rta Yer dengizining sharqiy qirg'oqlaridan, O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hududlaridan, Qora dengiz bo'ylaridan, Sharqiy Yevropadan va Osiyo yerlaridan topilgan. Keyingi topilmalar inson yoshini yanada yoshartirmoqda. 1994 yil may oyida Angliyada tosh asrida yashagan qadimiy inson qoldiqlari topildi. U 30 m chuqurlikda yotgan. Uning yoshi 500 ming yil. Bundan oldin Yevropada topilgan qoldiqlarning yoshi 100 ming yilga yoshroq.

1994 yil kuzda Efiopiyadan topilgan inson qoldiqlarining yoshi, 4,5 mln yil. Shunday qilib, zamonaviy odamning ajdodlari Amerika va Avstraliyadan tashqari barcha mintaqalarda yashagan degan xulosaga kelish mumkin.

Demak, «Inson qachon paydo bo'lgan?» - degan savol hanuz ochiq qolmoqda.



Nazorat savollari:

1. Odamzotning paydo bo'lishi va qadimgi odamlarning hayotini o'rganishda arxeologik tadqiqotlarning o'rniga baho bering.
2. Afrikada L.Liki tadqiqotlari qanday natija berdi?
 1. Ch.Darvin nazariyasiga ko'ra odam maymunlar avlodiga mansub degan fikr yotadi. Shu fikrga munosabatingiz qanday?
 2. Qadimiy antroplar faoliyatiga ko'ra «ishbilarmon odam» va «aqli odam» kabi toifaga bo'lingan. Ularning har bir turiga qanday baho bera olasiz?

Test topshiriqlari:

1. Yerning geologik tarixidagi qaysi davrda insoniyat olami yuzaga kelgan?
 - a) Arxey
 - b) Paleozoy
 - s) Mezozoy
 - d) Kaynazoy
2. Zinjantroplar yashagan davri
 - a) 3 mln.yildan. II mln. yilgacha
 - b) 2,8 mln.dan 1,5 mln. gacha
 - s) 2 mln. – 800 ming yil
 - d) 1,5 mln. 100 ming yilgacha

3. Indoneziyadagi Yava orolidan topilgan...

- a) Arxantrop
- b) Avstrolopitek
- s) Pitekantrop
- d) Sinantrop

5. Antropogenez jarayoni xronologik jihatdan to`g`ri berilgan qatorni ko`rsating?

- a) sinantrop-kromanon-pitekantrop-neandertal
- b) pitekantrop-sinantrop-neandertal-kromanon
- s) zinjantrop-avstrolopitek-neandertal
- d) kromanon-neandertal-sinantrop-pitekantrop

6. Ishbilarmon va aql-idrokli odamlarni to`g`ri ko`rsating.

- a) xomo sapiens va xomo habilis
- b) xomo habilis va xomo sapiens
- s) xomo erektus va xomo habilis
- d) xomo erektus va xomo sapiens

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

1. Antropogen (grekcha «antropos» – inson, «genezis» – tug`ilish) yoki to`rtlamchi davr odamning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog`liq.
2. Eng qadimiy odamlar arxantropolar deb ataladi (arxayos - qadimgi).
3. Arxantropolarga prezinjantrop, zinjantrop, sinantrop, geydelberg odami mansub.
4. Arxantropolardan keyingi bosqich kishilari fanda qadimgi odamlar (paleoantrop) nomi bilan ma'lum. Ularga neandertal odamlari kiradi.
5. Mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal odamlari hozirgi qiyofadagi odamlarga (neantrop) aylanib borgan.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. G`ofurov U. Odamning paydo bo`lishi. - T., 1974.
3. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.,1979.
4. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
5. Алексеев В.П. Становление человечества. – М.,1984.
6. История первобытного общества. Под ред.В.П.Алексеева. – М.,1979

3-Мавзу: Arxeologiya fanining boshqa fanlar bilan bog`liqligi.

Ajratilgan vaqt-2s

Asosiy savollar:

1. Arxeologiyaning etnografiya va tabiiy fanlar bilan aloqasi.
2. Arxeologiyaning numizmatika, xronologiya, geraldika, epigrafika, sfragistika, metrologiya kabi fanlar bilan aloqasi.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Etnografiya, antropologiya, geologiya, paleontologiya, numizmatika, epigrafika, sfragistika, lingvistika, metallografiya, geofizika, spektroskopiya.

1-savol bo'yicha dars maqsadi:

Arxeologiya fanining rivojlanishida tabiiy fanlarning o'rnini izohlab berish va etnografiyaning ahamiyatiga baho berish.

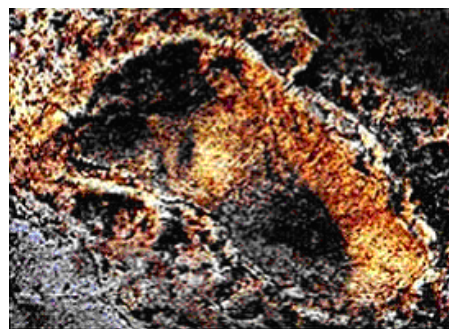
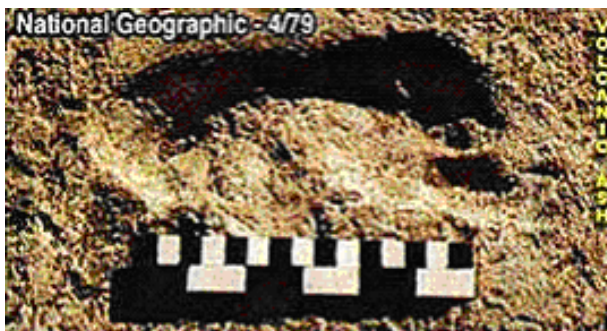
Identiv o'quv maqsadlari:

1. Arxeologiya fanida yordamchi fanlarning o'rnini mavjudligini biladi.
2. Arxeologik ma'lumotlarni oydinlashtirishda etnografiyaning o'rniga baho beradi.
3. Xronologik baholashda tabiiy fanlardan foydalanish uslubiyatini biladi.

1-savolning bayoni:

Arxeologik tadqiqotlarda ko'pgina boshqa fanlarning ma'lumotlaridan foydalaniladi. Masalan, arxeologik manbalarning yoshini aniqlashda tabiiy fanlarning o'rnini beqiyos. Tosh davriga oid yodgorliklarning yoshini aniqlash uchun geologiyaga murojaat qilinadi. Geologiya tekshirishlari bilan aniqlanadigan iqlim o'zgarishlari arxeologiya xronologiyasi uchun juda muhimdir. Bunda arxeologlarga geologik qatlamlar sanasi yordam beradi. Ba'zi hollarda davrni aniqlashda paleontologiya ma'lumotlari yordamga keladi. Agar manzilgohda qirilib ketgan hayvonlar suyagi topilsa, uning turi va yashagan davrini bilgan holda yodgorlik yoshini aniqlash mumkin bo'ladi. Ba'zan esa paleobotanika ma'lumotlaridan foydalaniladi. Tuproqda saqlanib qolgan o'simlik qoldiqlari yordamida davrni aniqlash imkoni bo'ladi. Chang analizi usuli bu ishda yordam beradi. Qadimgi o'simliklar changi torfda yaxshi saqlanadi, ularni tuproqdan ham tekshirib aniqlash mumkin. Qadimgi qatlamlardagi changlarni mikroskopda ko'rib o'rganish natijasida har bir qatlamdagi o'simlik turlarining miqdor nisbati, ya'ni tekshirilayotgan qatlamda aksini topgan o'sha davrning o'simliklar tarkibi aniqlanadi.

Tabiiy va aniq fanlar yordamida xronologiyani aniqlashning arxeologiyada keng qo'llaniladigan boshqa usullari ham mavjud. Radiokarbon usuli hayvon yoki o'simlik organizmida to'plangan uglerodning parchalanishiga asoslangan. Juda ham qadimgi yodgorliklar yoshini aniqlashda kaliy – argon usuli qo'llaniladi, bu usul ushbu elementlar izotoplarining parchalanishini aniqlashga asoslangan. Arxeologiyada shuningdek, arxeomagnit, trek usullaridan ham foydalaniladi.



Tanzaniyadagi Laetolidan topilgan insonning oyoq izlari. Kaliy - argon usulida aniqlangan yoshi- 3,5- 3,8 mln. yil.

Topilmalarning yoshidan tashqari, ularning ishlab chiqilgan joyini aniqlash ham muhim. Bunda arxeologiyaga spektografiya, metallografiya kabi usullar qo'llaniladi. Qadimgi metallurgiyani o'rganishda ham metallografiya va spektral analiz usullaridan foydalaniladi. Yodgorliklarning yoshini aniqlashda qo'llaniladigan tabiiy-ilmiy usullar arxeologik tadqiqotlarni olib borishda juda katta ahamiyatga ega.

Arxeologik qidiruvlarni olib borish jarayonida ham turli fanlar yordamga keladi. Turli yodgorliklarni qidirishda geomagnit razvedka usuli qo'llaniladi. Bunda yerning magnit maydoni kuchini o'lchash orqali kulolchilik o'choqlari, devorlar, temir buyumlar, yo'llar va boshqalarni topish mumkin. Arxeologlar yer qatlamlarining turlicha elektro'tkazuvchanlik xususiyatidan ham foydalanishadi. Tosh qurilishlar elektr to'lqinlarini qiyinroq o'tkazadi. O'rganilayotgan hududdagi qatlamlarning elektro'tkazuvchanligini o'lchash natijasida qazishdan oldinroq qadimgi inshootning chizmasini olish mumkin. Qadimgi inshoot chegaralarini tuproqning ximiyaviy analizi orqali ham aniqlash mumkin. Qadimda chirigan organik moddalar yerni fosfat bilan boyitgan. Tuproqdagi fosfat miqdoriga qarab madaniy qatlam tarqalgan chegaralarni aniqlash imkoni bor. Bugungi kunda arxeologik qidiruv jarayonida hattoki kosmosdan turib kuzatish usullari qo'llanilmoqda.

Arxeologiya antropologiya va lingvistika fanlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Arxeologik topilmalar orasida eng qadimgi odamlarning suyaklari uchraydi. Bu topilmalarni baholash esa odamlar qiyofasi, kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganuvchi antropologiya fanining zimmasidadir. Arxeologlar ayniqsa etnografik ma'lumotlarga ko'p murojaat qilishadi. Qadimgi odamlar turmushini yaxshiroq o'rganish uchun ba'zi bir hozirgi xalqlarning ham hayotini tadqiq etish lozim bo'ladi. Hanuzgacha ibtidoiy munosabatlar qoldiqlari saqlanib kelayotgan qabila va xalqlarga oid ma'lumotlar ba'zi muammolarni oydinlashtirishda yordam beradi. O'z navbatida, xalqlarning urf – odatlari, xo'jaligi va madaniyatini o'rganishda etnograflar ham arxeologiya ma'lumotlaridan foydalanishadi. Bu ikki fan ko'p jihatdan bir – biriga bog'liq.

2- savol bo'yicha dars maqsadi:

Arxeologiya fanining tarkibida rivoj topgan tarix fanlarining ahamiyatini ko'rsatib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

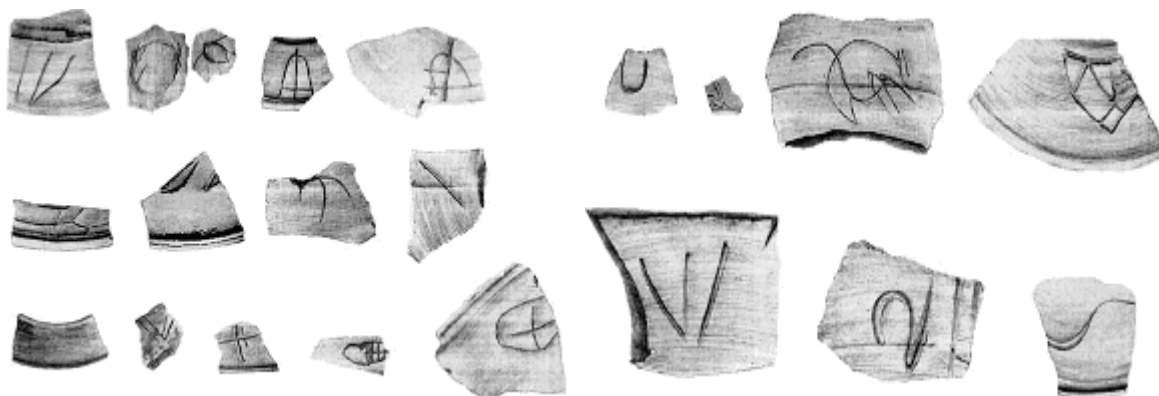
1. Arxeologiya fani rivojida boshqa tarix fanlarining o'rnini aniqlaydi.
2. Arxeologiya bilan bog'liq ba'zi tarix fanlarining vazifalarini sharhlaydi.

2-savolning bayoni:

Arxeologik tadqiqotlarda yuqorida aytib o'tilganidek, turli fanlar bilan aloqadorlikda ish ko'radi. Bularga numizmatika, epigrafika, sfragistika kabi fanlar ham misol bo'ladi.

Numizmatika tangalar haqidagi fan bo'lib, u tangalardagi rasmlarni, yozuvlarni, izohlarni, ularning og'irligi, o'lchami, sifatini, kim tomondan zarb etilganini o'rganadi. Insoniyatning tarixini va madaniyatini o'rganishda tangalarning ahamiyati katta. Xususan, tangalar tarix, siyosat, iqtisod, san'atshunoslikning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha muammolarni yechishda muhim rol o'ynaydi. Arxeologik qazilmalar davomida topilayotgan imoratlar, qabrlar, madaniy qatlamlar va qolaversa, turli arxeologik topilmalarning "yoshini" aniqlashda arxeologlar ko'pincha tangalarga asoslanadilar.

Moddiy manbalarning o'zigina insoniyat tarixi haqida to'liq ma'lumot berishga kamlik qiladi. Shu sababli yozma manbalarning o'zni bu borada beqiyosdir. Tarixiy fanlar tizimidagi epigrafika fani insoniyat tarixining turli davrlarida yozuvning shakllanishi va rivojlanishi tarixini o'rganadi. Turli davrga oid yodgorliklardagi bitik va yozuvlarni tadqiq etish, bu yozuvlarning kelib chiqish tarixini, eng muhim yozuv turlarining rivojlanishi masalalarini o'rganish epigrafikaning vazifasi hisoblanadi. O'rganilayotgan davr bizning zamonga qanchalik yaqinroq bo'lsa, yozma manbalarning mazmuni shunchalik boy va to'liq bo'ladi. Yozma manbalardan foydalanishda ularni moddiy manbalar bilan birlashtirish zarur.



Jarqo'tondan topilgan belgi-yozuvli sopol parchalari

Ma'lumki, tarixda davrlashtirish va xronologiya muhim o'rin tutadi. Insoniyat tarixi bir – biridan tubdan farq qiluvchi davrlarga bo'linadi. Turli tarixiy voqealar

vaqtini aniqlash xronologiyaning vazifasidir. Xronologiya ko`pincha arxeologik ma'lumotlarga asoslanadi.

Arxeologiya fani sfragistika fani bilan ham yaqindan hamkorlik qiladi. Sfragistika (yunoncha sphragis - muhr) tarix fanining muhrlarni o`rganadigan sohasi. Sfragistika materiallari amaliy san'at, geraldika, onomastika va shu qatorda arxeologiyani o`rganishda muhim manbadir. Arxeologik topilmalar orasida uchraydigan muhrlar, shuningdek hujjatlardagi muhrlar ba'zi arxeologik yodgorliklarning xronologiyasini oydinlashtirishda yordam beradi.

Arxeologiya fani bilan hamkorlik qiladigan fanlardan yana biri geraldikadir. Geraldika gerblar haqidagi fan bo`lib, muayyan bir davrda, ma'lum davlatlarning ramziy belgilari haqida ma'lumot beradi. Geraldika fani o`tmishda mavjud bo`lgan gerb, tang'a, muhr va nishonlarni o`rganadi. Ma'lum bir davrda mavjud bo`lgan davlatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy ahvolini ochib berish, hukmdorlar, sulolalar, shaxslarni davrlashtirishda geraldika arxeologiya bilan hamkorlik qiladi. Arxeologik qazishmalar O'zbekiston hududida qadimdan muhrlar, tangalar va buyumlarga, urug' yoki hunarmandchilik uyushmalarining gerb suratlarini tushirish keng tarqalganligini ko'rsatadi. Ular ajdodalarimizning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini, turmush madaniyati va san'atini o`rganishga, davlat va sulolalar tarixini oydinlashtirishga xizmat qiluvchi manbadir.

Nazorat savollari:

1. Arxeologiya fani mustaqil ish ko`radimi?
2. Arxeologiya fani bilan bog`liq boshqa fanlarni sanab bering?
3. Arxeologlar tomonidan topilgan ashyolarni o`rganishda numizmatikaning o`rniga baho bering.

Test topshiriqlari:

1. Pul muomalasi, tangalar zarb qilish va ularni muomalaga kiritish tarixini o`rganuvchi sohani aniqlang.
 - a) epigrafika
 - b) lingvistika
 - s) antropologiya
 - d) numizmatika
2. Qadimgi bitiklarni o`rganuvchi fan sohasi
 - a) epigrafika
 - v) lingvistika
 - s) etnologiya
 - d) antropologiya
3. Xalqlarning urf-odatlarini, xo`jaligi va madaniyatini o`rganuvchi etnografiya fani
 - a) «qadimiyat to`g`risidagi fan»dir.
 - v) «xalqlar tavsifi» dir

- s) «shajara» yoki «nasabnoma»dir
- d) «vaqt haqidagi fan» dir

4. Arxeologik topilmalar asosida inson, uning kelib chiqishi va rivojlanishini o`rganuvchi fanni aniqlang

- a) etnografiya
- v) primatologiya
- s) antropologiya
- d) paleozoologiya

Mavzu bo`yicha yakuniy xulosalar:

1. Arxeologiya fani bir qator fanlar bilan bog`liq holda ish ko`radi.
2. Arxeologik tadqiqotlarni olib borish jarayonida tabiiy va aniq fanlar muhim o`rin egallaydi.
3. Arxeologiya antropologiya va lingvistika fanlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Arxeologlar ayniqsa etnografik ma'lumotlarga ko`p murojaat qilishadi.
4. Arxeologik topilmalar numizmatika, etnografiya, antropologiya, paleontologiya, paleobotanika, sfragistika, geraldika fanlari negizida ham asosiy manba sifatida o`rin egallaydi. Bu esa yuqoridagi fanlarning umumiyligini isbot etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Sagdullayev A.S. Qadimgi O`zbekiston ilk yozma manbalarda. – T.,1996.
3. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnografiyasi. – T.,1985.
4. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., МГУ, 1990.
5. Xo`jayov T. Qadimgi ajdodlarimiz qiyofigi. – T., 1992

4-mavzu: Paleolit davri arxeologiyasi **Ajratilgan vaqt – 2 soat**

Asosiy savollar:

1. Qadimgi tosh davrining umumiy tavsifi.
2. O`rta Osiyoda paleolit davri.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Paleolit, Oldyvoy, ashel, mustye davri, orinyak, solyutre, madlen, cho`qmor, ibtidoiy poda davri, madaniy qatlam, levallya texnologiyasi, yorma texnika, ezib retushlash, ibtidoiy san'at.

Mavzuga oid muammolar:

1. Insoniyat o`tmishining eng uzoq davom etgan bosqichi paleolit deb atalishiga asosiy sabab?
2. Paleolitning davrlarga bo`linishini qanday asoslaysiz?

1-savol bo`yicha dars maqsadi:

Qadimgi tosh davri to'g'risida umumiy tasavvur berish va tipologik o'zgarishlarga baho berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Insoniyatning dastlabki hayotini tasavvur etadi.
2. Tosh davrini belgilaydigan ilk madaniy holatlarni aniqlaydi.

1-savolning bayoni:

Kishilik tarixining eng qadimgi davri paleolit deb ataladi. U grekcha «palayos» - qadimgi va «litos» - tosh degan ma'noni anglatadi. Arxeologik nuqtai nazardan tosh davri uch qismga bo'lib o'rganiladi:

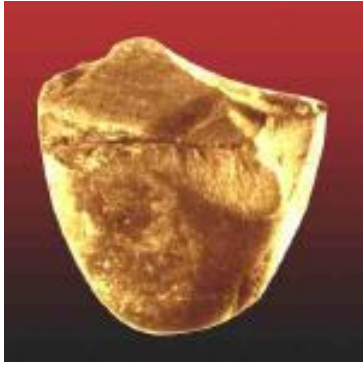
1. Ilk tosh asri
2. O'rta tosh asri
3. Quyi tosh asri

Ilk tosh davri taxminan 3 mln. yildan 100 ming yilliklar oralig'idagi uzoq davrni o'z ichiga oladi. Ilk paleolit olduvay, ashel va muste davrlariga bo'linadi. Afrikada shu nomdagi manzilgoh nomini olgan Olduvay davriga oid eng qadimgi manzilgoh Nomo nabilisning eng qadimgi qoldiqlari topilgan Efiopiyadagi Vest-Gonadir (2,8-2,4 mln. yil avval). Keniyadagi Koobi-Fora (2 mln. yil avval) manzilgohida topilgan 139 ashyoning deyarli barchasi lavadan tayyorlangan. Ilk paleolitda arxantropalar yashagan, oddiy termachilik va sodda ovchilik tirikchilikning asosiy vositasi hisoblangan.

Olduvay davri uchun uch turdagi qurollar xos: ko'pqirrali qurollar (sferoidlar), retush usulida tayyorlangan qurollar va chopperlar. Bu davrda qo'pol qayroq toshlardan yasalgan uchirmalardan qurol sifatida foydalanilgan. Olduvay davri uchun nukleuslar xarakterli.



Keniyadagi Turkana ko'lidan sharqdagi Omodan topilgan kvarts uchirma. Yoshi: 2,1 mln. yil



Habashistondagi Kada Gona manzilgohidan topilgan tosh qurol. Yoshi: 2,1 – 2,6 mln. yil

Ashel davri (700 – 150-120 ming yil avval) o'z nomini Fransiyadagi Sent-Ashel makoni nomidan olgan. Bu davrda qo'l cho'qmori va kolun (kliver) kabi olduvay qurollaridan yirikroq qurollar paydo bo'lgan. Qo'l cho'qmorlari universal qurol bo'lib, bodomsimon, tuxumsimon va nayzasimon shaklda bo'lgan va chaqmoqtoshdan yasalgan. O'rta ashellda levallua texnikasi rivojlangan. Ispaniyadagi Torralba, Angliyadagi Klekton, Germaniyadagi Leringen manzilgohlaridan yog'och qurollar qoldiqlari topilgan. So'nggi ashel davrida tabiiy vaziyat keskin o'zgargan, muzlik davri boshlangan. Xuddi shu vaqtda odamlar o't chiqarishni bilib olgan. Turar joylarga bo'lgan zarurat tufayli g'orlar egallana boshlangan. Ashel davri makonlaridagi madaniy qatlamlarning qalinligi insonlar jamoasining o'troq hayot kechirganligidan dalolat beradi. O'troqlikning kuchayishi ayollar va erkaklar o'rtasida mehnat taqsimotini keltirib chiqardi.



Ashel davri qurollari

O'rta paleolit - Yevropada mustye davri deb ham yuritiladi. By davr 100 – 40 ming yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda tosh qurollar ancha ixchamlashgan bo'lib, S.Barod va F. Bordlar sxemasida 40 dan oshiq tosh qurollar turi aniqlangan. Tosh qurollar turinngi ko'payishi shundan dalolat beradiki, mustye odamlari, ya'ni neandertallar g'or va qoyatoshlar hamda daryo bo'ylari, buloq atroflarida uzoq vaqtgacha turish imkoniyatiga ega bo'lishgan. Bu esa asta – sekinlik bilan ibtidoiy to'da hayotidan urug'chilikka o'tishga asos bo'la boshlagan.



Mustye davri qurollari

Mustye davrida nayzasimon tosh qurol, tosh qirg'ich, o'roqrandan paydo bo'lgan, ular uch burchakli tosh parrakchalaridan yasalgan. Qumtosh va ohaktoshdan yasalgan qurollar uchraydi. Odamlarni ilk bor dafn etish muste davrida boshlangan. Murdalarni sun'iy kovlangan qabrga ko'mish ancha murakkab g'oyaviy tushunchalar paydo bo'lganidan dalolat beradi. Qrimdagi Kiyik-Koba, O'zbekistondagi Teshiktosh makonlaridagi qabrlar bunga misol bo'la oladi. Mustye davrining eng mashhur yodgorliklaridan biri Germaniyadagi Neandertal g'oridir. Neandertal odamlarning suyaklari Yevropa va Osiyodan tashqari Afrika (Rodeziya va Tanganika)dan hamda Falastindan topilgan.



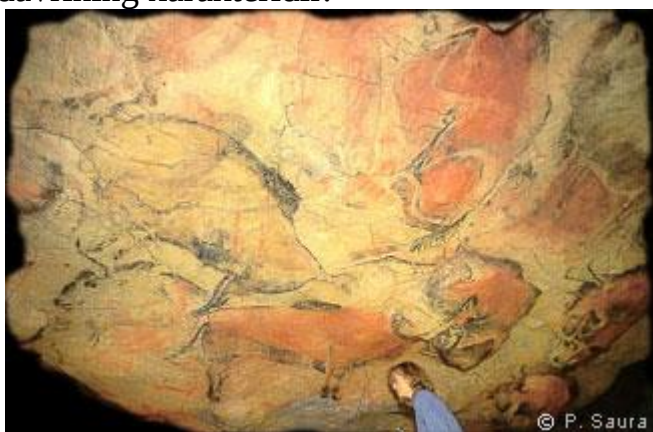
Germaniyadagi Neandertal g'oridan topilgan bosh suyagi

So'nggi paleolitning orinyak, solyutre va madlen deb atalgan uch davri (Fransiyadan topib tekshirilgan makonlar nomi bilan atalgan) hammasi bo'lib bundan taxminan 40 ming yildan 14 ming yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. So'nggi paleolit zamonaviy antropologik tipdagi odamlarning paydo bo'lishi va urug'chilik tuzumiga qadam qo'yish bilan xarakterlanadi. Shuningdek, mazkur davrda yevropoid, mongoloid va negroid kabi yirik irqning shakllanish jarayoni ham sodir bo'lib, odamlar endilikda yer yuzining ancha keng joylariga tarqala boshlagan. Bu davrda tosh qurollarni tayyorlash texnikasi yanada takomillashdi. Yorma texnika, ezib retushlash usulidan keng foydalanilgan. Sanivat sulolasida so'nggi paleolit tosh qurollari turi 90 dan ortiq bo'lib, ular orasida mayda qurollar ham mavjuddir. Arxeologlar ta'rificha, so'nggi paleolit qurollari ikki turga bo'lingan: ov qurollari va mehnat qurollari. Eng ko'p tarqalgan qurollarga tosh keskich va tosh qirg'ich misol bo'la oladi, suyakdan yasalgan qurollar ham ko'paydi. So'nggi paleolitda baliqchilik va to'qimachilik yuzaga kelgan.

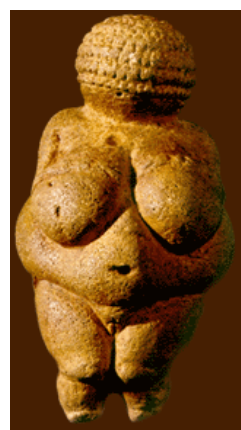


So`nggi paleolit qurollari

So`nggi tosh davrida san'at yuzaga kelgan. Yevropadagi Fransiya, Ispaniya, Italiya, Rossiya kabi mamlakatlarda, O`rta Osiyodagi g`or va qoyatoshlarda turli tasvirlar topilgan. Eng qadimgi tasviriy san'at namunalari Boshqirdistondagi Kapovaya g`oridan va Ispaniyadagi Altamir g`oridan topilgan. Bu davrda suyakdan ishlangan ayollar haykallari ko`plab uchraydi, bu urug`chilik ya'ni «ona urug`i» davrining xarakteridir.

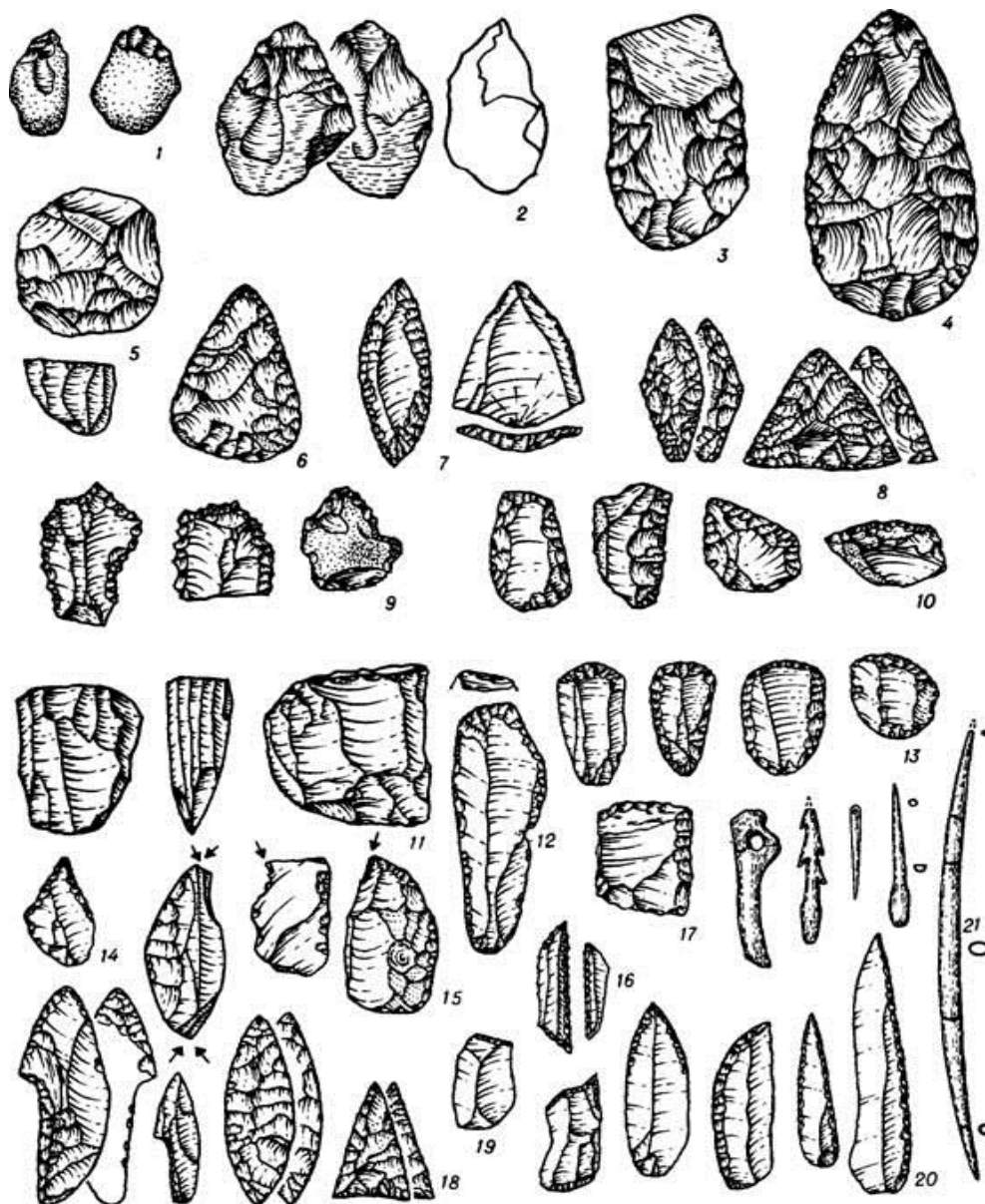


Altamir g`ori tasvirlari



Avstriyadagi Villendorfdan topilgan ayol haykali

So`nggi paleolit insoniyat tarixining boshlang`ich davrini yakunlaydi. Insonning zoologik tur sifatidagi taraqqiyoti nihoyasiga yetdi, Homo sapiens paydo bo`ldi. Ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishning uzoq yo`lini bosib o`tdi, mehnat vositalari takomillashdi. Inson o`troqlikka o`tdi. Din va san'atda o`z aksini topgan g`oyaviy qarashlar paydo bo`ldi. Paleolit davridayoq insoniyatning notekis iqtisodiy taraqqiyoti sezila boshladi. Paleolitning so`ngida Yevropaning ayrim qabilalarida xo`jalik va madaniy taraqqiyot ancha tezlashdi. Ishlab chiqaruvchi xo`jalikning paydo bo`lishi arafasida turgan Old Osiyo Yevropadan oldinda edi. Afrikada va Hindistonda esa hamon mustye madaniyati mavjud edi.



Paleolit qurollari: 1-4: qiyi paleolit: 1-chopper, 2 – 4 chopqi , 3 – kliver; 5-10 – o`rta paleolit (mustye): 5- nucleus, 6 – chopqi, 7 – o`tkir uchlar, 8 - ikki tomonlama ishlov berilgan nayza uchi, 10 – qirg`ich; 11 - 21 – yuqori paleolit qurollari.

Nazorat savollari:

1. Paleolit davrining Olduvay, Ashel va Mustye bosqichlariga ta'rif bering.
2. So`nggi paleolit makonlaridan ayol haykalchalarining ko`plab topilishini qanday izohlash mumkin?

2-savol bo`yicha dars maqsadi:

O`rta Osiyo paleolitining o`ziga xos xususiyatlarini yoritish. Antropologik topilmalar haqida ma'lumot berish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. Paleolit davriga oid O`rta Osiyodagi yodgorliklarni tavsiflaydi.
2. O`rta Osiyo paleolitining o`ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi.

2-savolning bayoni:

O`rta Osiyodagi qadimgi tosh davri yodgorliklari va ularning madaniy qatlamlaridan topilgan ashyoviy dalillar bu o`lkaga odamlar juda erta kelib o`rnasha boshlaganliklaridan dalolat beradi. Olimlarning mulohazasiga ko`ra, bu yerga odamlar 400-300 ming yillar muqaddam, hatto undan ham oldin kelib o`rnasha boshlaganlar.

Ilk tosh davriga oid yodgorliklar Ko`lbuloq, Uchtut, Bo`riqazigan, Tandirqazigan, Onarcha, Takali, Kamar, Uchbuloq, Uzunbuloq va boshqalardir. Ko`lbuloq makoni Toshkent viloyati Ohangaron rayoni hududida, Chotqol tog`ining janubiy yonbag`rida joylashgan. U ochiq tarzdagi ko`p qatlamli makon bo`lib, undan 41 qatlam ochilgan. Topilgan qurollar va suyaklar qoldiqlariga qarab ko`lbuloqliklar ovchilik va termachilik bilan shug`ullangan deyish mumkin. O`zbekistonning yana ikki yeridan – Janubiy Farg`onadagi Selung`ur va Toshkent viloyatidagi Bolttog`or makonlaridan ashel davriga mansub qo`pol tosh qurollar va boshqa ashyoviy buyumlar chiqqan. Ayni paytda Selung`ur makonining madaniy qatlamlaridan arxantropning tishi va suyak parchalari ham topilgan. Samarqand viloyatida joylashgan Uchtut-Ijond-Vaxsh makonlari ham ilk tosh asriga mansub.

Qozog`iston hududidan ham ko`plab ilk tosh asriga mansub yodgorliklar topilgan, bularga Takali I, II, III, Tandirqazigan, Bo`riqazigan, Kamar va Shabakti joy-makonlari misol bo`ladi. Tojikiston hududidagi Qoratog` joy makonlari, Qirg`izistondagi On Archa yodgorligi, Turkmanistondagi Yangaja, Qora Tanger va Tomchisuv joy-makonlari sham diqqatga sazovordir.

O`rta tosh asri – mustye davri ilk tosh asriga qaraganda yaxshi o`rganilgan. O`rta Osiyoning turli hududlaridan mustye davriga oid 300 ga yaqin yodgorliklar topilgan bo`lib, Teshiktosh, Obirahmat, Xo`jakent, Ko`lbuloq, Qo`tirbuloq, Uchtut, Qoratangir va boshqalar shular jumlasidandir. Ulardan ba`zilari xususida umumiy ma`lumot berib o`tamiz.

Obirahmat g`or-makoni Toshkent shahridan shimoli-sharqda, G`arbiy Tyan-Shan Chotqol tizmasida joylashgan. G`orda 10 metr qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Bu yerda ohak toshli chaqmoqtoshdan yasalgan 30 mingdan ortiq turli qurollar topilgan.



Obirahmat g'or-makoni va u yerdan topilgan qazilma odam qoldiqlari

Omonqo`ton g'or-makoni Samarqand viloyatidagi Zarafshon tizmasining g'arbiy yonbag`rida joylashgan. G`ordagi chuqurligi 25 metr chamasidagi madaniy qatlamdan kvarts, diorit va boshqa toshlardan yasalgan qirg`ich, kurakchalar, o`tkir uchli paykon, nukleus, qo`l chopqilari kabi qurollar topilgan.

O`rta Osiyodagi mustye yodgorliklarining eng nodir namunalaridan biri Teshiktosh g'or-makonidir. U Surxondaryo viloyatidagi Boysun tog`ining janubiy yonbag`rida, dengiz sathidan 1500 metr balandlikda joylashgan. G`ordagi beshta madaniy qatlamdan 2859 ta toshdan yasalgan mehnat qurollari, siniq uchrindilar va boshqa ashyolar topilgan. Eng muhim topilma 8-9 yoshli bolaning to`liq bo`lmagan skleti va bosh suyagidir. Yodgorlik 1938 yildan boshlab arxeolog A.N.Okladnikov tomonidan o`rganila boshlangan.



A.N.Okladnikov

O`rta Osiyoning so`nggi tosh asri yodgorliklari mustye davridagidek ko`p emas. Bu davrda odamlar faqatgina tog`da yashamay, balki vodiylarga, daryo bo`ylariga tushib kelganlar. O`rta Osiyodan Xo`jag`or, Shugnau, Ko`lbuloq, Yangaja 11, Achchisoy, Tuyabo`g`iz, Bo`zsuv, Uchtut, Sariko`l kabi so`nggi tosh asri yodgorliklari topib o`rganilgan. So`nggi tosh asri kishilarining asosiy qurollari qirg`ichlar, keskichlar, teshgichlar, nayza paykonlari va boshqalardir. Samarqand

shahri markazidagi Komsomol ko'li makoni nomi bilan ma'lum yodgorlikdan kromanyon qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari topilgan. So'nggi paleolit davri kishilari toshdan mehnat qurollari yasashda anchagina muvaffaqiyatga erishib, o'zidan keyingi madaniyatlarining rivoji uchun shart sharoit yaratdi.



Teshiktosh g'oridan topilgan neandertal bola (M.M.Gerasimov rekonstruksiyasi).

Nazorat savollari:

1. Paleolit davrini nega uch bosqichga bo'lishadi?
2. Ilk tosh qurollarning turlarini ta'riflang?
3. Mustye davriga oid tosh qurollar tipi qanchaga boradi.?
4. Yuqori paleolit tosh qurollarning tipologiyasini kim ishlab chiqqan?
5. Ilk va o'rta paleolit davridagi to'da davri hayotini tasvirlab bering.

Test topshiriqlari:

1. Tarixning qaysi davrida neandertal turidagi odamlar O'rta Osiyo hududida keng tarqaldi?
 - a) ilk paleolitda
 - b) o'rta paleolitda
 - s) so'nggi paleolitda
 - d) mezolit davrida
2. Mustye davri madaniyatiga xos yodgorliklar quyidagi javoblarning qaysi birida to'g'ri ko'rsatilgan?
 1. Xo'jakent 2. Sopollitepa 3. Jarqo'ton 4. Omonqo'ton 5. Anov 6. Nomozgoh 7. Obirahmat 8. Takalisoy 9. Uchtut 10. Ijond 11. Oltintepa 12. Sarazm
 - a) 1,2,3,4
 - b) 2,4,6
 - s) 1,4,7,9,10
 - d) 5,8,11,12
3. O'rta paleolit - mustye davriga oid manzilgohni aniqlang.
 - a) Selung'ur makoni

- b) Teshiktosh manzilgohi
- s) Zamonbobo makoni
- d) Qo`yqirilganqal'a manzilgohi

4. Tarixning qaysi davrida zamonaviy qiyofadagi odamlar paydo bo`lgan?

- a) o`rta paleolitda
- v) mezolitda
- s) so`nggi paleolitda
- d) neolitda

5. So`nggi paleolitga xos madaniyatni aniqlang.

- a) ashel
- b) shel
- s) salyutre
- d) mustye

6. Dastlabki qoyatosh tasvirlari qaysi davrda paydo bo`lgan?

- a) ilk paleolit
- b) o`rta paleolit
- s) so`nggi paleolit
- d) neolit

7. Mustye davri madaniyati yodgorligi sanalgan Obirahmat g`ori qayerda joylashgan?

- a) Samarqand yaqinida
- b) Surxondaryo viloyatida
- s) Farg`ona yaqinida
- d) Toshkent vohasida.

Mavzu bo`yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:

HOMO sapiens – hozirgi zamon odamining paydo bo`lishida ekologik muhitning ta'siri kuchlimi, yoki mehnatni?

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

1. Arxeologik nuqtai nazardan tosh davri uch qismga bo`lib o`rganiladi: ilk, o`rta va quyi tosh asri.
2. Ilk tosh davri taxminan 3 mln. yildan 100 ming yilliklar oralig`idagi uzoq davrni o`z ichiga oladi va olduvay, ashel, mustye davrlariga bo`linadi.
3. O`rta paleolit - mustye davri 100 – 40 ming yillarni o`z ichiga oladi.
4. So`nggi paleolitning orinyak, solyutre va madlen deb atalgan uch davri hammasi bo`lib bundan taxminan 40 ming yildan 14 ming yilgacha bo`lgan davrni o`z ichiga oladi.
5. So`nggi paleolit zamonaviy antropologik tipdagi odamlarning paydo bo`lgishi va urug`chilik tuzumiga qadam qo`yish bilan xarakterlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Борисковский П.И. Возникновения человеческого общества. – М.1977.
3. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
5. Хлопин И.Н. Лекции по антропогенезу и археологии палеолита.- М.,1987.

5-mavzu: Mezolit davri . **Ajratilgan vaqt – 2 soat**

Asosiy savollar:

- 1.Mezolit davrining umumiy xususiyatlari.
- 2.Markaziy Osiyoda mezolit davri yodgorliklari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Mezolit, mikrolit, qadama, makrolit, o`roq - randa, paykon – kamon o`qi, trapetsiyalar, sigmentlar, uchburchaklar, qirg`ichlar, keskich, teshgich, uchrindi, nukleuslar, retush, retushsiz, mezolit makonlari, Mochay.

Mavzuga oid muammolar:

1. Ilk tosh davridan o`rta tosh davriga o`tishga sabab bo`lgan holatlar.
2. Mezolit tosh qurollarning maydalashuvini qanday izohlasa bo`ladi.

1-savol bo`yicha dars maqsadi:

Mezolit davri haqida umumiy tushuncha berish, xronologiyasi va davrlashtirilishi bilan tanishtirish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. Qadimgi tosh davrining oxiri va muzlik chekinish davridagi iqlim o`zgarishlarini biladi.
2. Mezolit davrini xarakterlaydigan asosiy omillarning mohiyatini tushunadi.
3. Mezolit davri qurollaridagi o`zgarishlarni biladi.

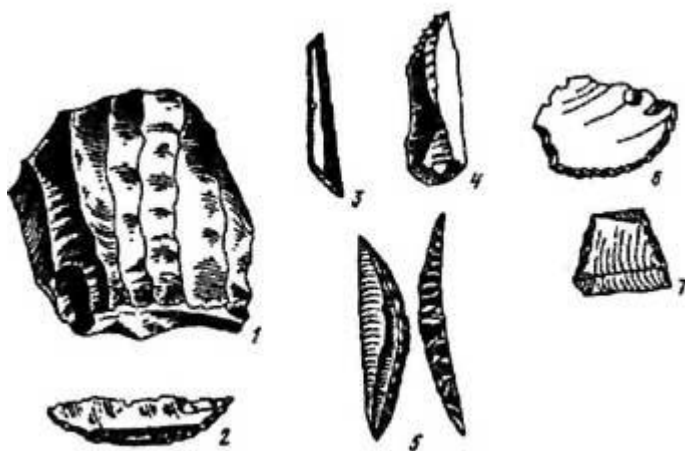
1-savolninig bayoni:

Qadimgi tosh asrining so`nggi bosqichiga kelib yer yuzasidagi ulkan muzliklar chekinishi natijasida bundan 14-12 ming yillar oldin iqlimda yirik o`zgarishlar yuz berdi. Iqlim o`zgarishi yer yuzasidagi hayvonot olami va o`simliklar dunyosiga ta'sir etib qolmasdan, ibtidoiy kishilk jamiyatida ham yirik o`zgarishlar bo`lishiga olib keldi.

Mezolit so`zi yunoncha «mezos» - o`rta , «litos» - tosh so`zlaridan kelib chiqqan. O`rta tosh davri taxminan m.a. 12 mingdan 7 ming yilgacha davom etgan. Mezolit davrining eng katta kashfiyoti va yutuqlaridan biri – kamonning kashf

etilishi edi. Kamon inson kashf etgan eng dastlabki murakkab moslama bo`lib, u insoniyatning uzoq davom etgan mehnat tajribasi va zakovatining natijasi edi.

Bu davrda tosh qurollarni qayta ishlash, ularni takomillashtirish uchun shart-sharoit vujudga keldi. Bu hol ancha mayda tosh qurollar, ya'ni «mikrolit» larning paydo bo`lishiga olib keldi. Mikrolitlar o`q uchi va qadama vazifasini bajargan. Suyak yoki yog`och qurolga qator qilib qadalgan chaqmoqtosh parchalari tizmasi qurolning tig`ini hosil qilgan. Qadamalar dastalarga bitum - qatron bilan yopishtirib mustahkamlangan yoki qayish bilan bog`langan. Shu bilan birga mezolit davriga oid makonlarda chaqmoqtosh va suyakdan ishlangan boshqa xil o`q uchlari ham uchraydi. Mikrolit qurollar juda mayda, ba'zilar hatto bir santimetrga yetar-yetmas bo`lib, yirikroqlari kamdan – kam uchraydi. Mikrolitlar turli geometrik shaklda bo`lgan – uchburchak, romb, trapetsiya, segment shakllarida.



Mezolit davri qurollari: 1- nukleus, 2-7- mikrolitlar.

Mazkur davrda mayda qurollar qatorida yirik va uzun tosh qurollar – makrolitlar ham keng ko`lamda qo`llanilgan. Boltasimon tosh qurollar shular jumlasidandir.

Xo`jalikdagi o`zgarishlar odamlar jamoasining maydalanishiga olib keldi. Mezolit davri makonlari maydonining kichikligi ham bunga dalildir. Bu davrda odamlar kengroq hududlarga tarqala boshladi, muzlikdan bo`shagan yangi yerlar o`zlashtirila boshlangan.

Mezolit davriga oid yodgorliklarga Fransiyadan topilgan Azil va Tardenuaz makonlari, Daniyadan topilgan Lingbi, Maglemoze makonlari, Qrimdan topilgan Shayton-Koba, Fatma-Koba, Murzak-Koba g`or-makonlari, Estoniyadagi Kunda makoni misol bo`ladi.

Mezolit davrining eng katta yutuqlaridan biri turli hayvonlarning qo`lga o`rgatila boshlanishi edi. Old, Yaqin va O`rta Osiyodagi arxeologik tadqiqotlar ishlab chiqaruvchi xo`jalikka o`tish bu yerda mezolit davridayoq sodir bo`lganligini ko`rsatadi. Bu jarayon ba'zi joylarda ancha erta, boshqa joylarda bir oz kech sodir bo`lgan bo`lib, bu ishlab chiqaruvchi kuchlarning qay darajada rivojlanganiga bog`liq edi. Dastlab odamlar tabiatda mavjud bo`lgan tayyor mahsulotlardan foydalanib,

termachilik va ovchilik bilan shug'ullangan bo'lsa, keyinchalik ular o'z mehnat faoliyati bilan tabiatga ta'sir etib, ilg'or unumdorlik xo'jaligiga – chorvachilik va dehqonchilikka o'ta boshlaganlar. Bu hol chorvachilik va dehqonchilikning ilk kurtaklari bo'lib, asl ma'nodagi dehqonchilik va chorvachilik keyinchalik qaror topdi.

Mezolit davrida baliqchilik katta ahamiyat kasb etdi, buni ko'plab arxeologik topilmalar ham isbot etadi. Bu davrda birinchi qayiq va eshkaklar paydo bo'ldi.

Mezolit davri san'ati namunalari asosan qoyatosh suratlaridan iborat. Mezolit davriga oid qoyatosh rasmlariga O'zbekistondagi Zarautsoy tasvirlarini misol keltirish mumkin. Zarautsoy darasidagi Zarautkamar g'oridagi mezolit suratlari qizil bo'yoq bilan chizilgan. Unda ov manzaralari tasvirlangan.



Zarautsoy tasvirlari

Nazorat savollari:

1. Tosh qurollarning mayda bo'lishiga sabab urug'chilik tuzumining paydo bo'lishi deyish to'g'rimi?
2. Mezolit davri odamlarini ko'chmanchi yoki chorvador bo'lgan deb aniq ayta olmaslikka qanday asos bor?

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Markaziy Osiyodagi tog' va tog' oldi hamda tekislikdagi mezolit yodgorliklari haqida tushuncha berish va mezolit madaniyatining variantlarga bo'linishini asoslab berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. O'rta Osiyodagi mezolit yodgorliklarini tavsiflaydi.
2. Har bir manzilgohni qiyosiy o'rganadi.
3. Qurollardagi o'zgarishlarni aniqlab, ularni turlarga ajratadi.

2-savolning bayoni:

O'rta Osiyoda mezolit davri nisbiy holatda XII – VI ming yillikni o'z ichiga oladi. Mezolit odamlarning yer yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li rayonlarga tarqala boshlaydilar. Kaspiy bo'ylaridan Tyanshan – Pomirgacha, Markaziy Qozog'istondan Turkman – Xurosan tog'larigacha bo'lgan yerlardan mezolit davri yodgorliklarining eng ajoyib

namunalari topib o'rganilgan. Shuningdek, bu davrga mansub bo'lgan bo'yoq bilan ishlangan tasvir va manzaralar O'rta Osiyoning ko'pchilik tog'li o'lkalaridan topilgan. Mezolit davri tosh qurollaridagi o'zgarish, san'at nodir turlarining paydo bo'lishi, xo'jalikda hayvonlarning qo'lga o'rgatilishi va boshqa xossalari bilan oldingi davrlardan keskin ajralib turadi.

O'rta Osiyoning ko'p yodgorliklaridan mezolit davriga xos trapetsiyalar, sigmentlar, uchburchaklar, qirg'ichlar, o'roq - randalar, nayza va kamon o'qlarining uchlari, keskich, teshgich va har-xil shakldagi uchrindi va nukleuslar topilib, ular orasida nayza va kamon o'q uchlari – paykonlar ancha keng tarqalgan. Ayni vaqtda mezolit makonlaridan tosh qurollar bilan birga suyakdan yasalgan qurollarning topilishi diqqatga sazovordir.

Biz quyida O'rta Osiyo hududidan topib o'rganilgan ba'zi yodgorliklarning tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Machay g'or makoni Hisor tizmasining tarmoqlaridan biri - Ketmonchopti tog'ining janubiy yon bag'rida, Yuqori va O'rta Machay qishloqlari o'rtasida joylashgan. G'orning kengligi 20 m. chuqurligi 11 m, balandligi esa 3,5 – 5 metrga tengdir. Machay ko'p madaniy qatlamli yodgorlik bo'lib, ulardan jami 870 ta toshdan yasalgan qurol va buyumlar kovlab olingan. Ular har xil shakldagi nukleuslar, tosh pichoqlar, arrasimon qurollar, keskich, tosh sandonlar, yo'ng'ich-randalalar, nayza va o'q uchlari va boshqa qurollardan iborat.

Machay topilmalari Tojikistonning Vaxsh havzasidagi Markaziy Farg'ona, Toshkent vohasidagi, Turkmaniston, janubiy Qozog'iston va Yaqin Sharq mamlakatlaridagi mezolit davri qurollariga o'xshaydi.

Machayda qazish davrida antropologik materiallar - odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolari qoldiqlari topilgan. Bu topilma katta amaliy va ilmiy ahamiyatga ega. Makonning madaniy qatlamlaridan, shuningdek, ko'plab paleontologik materiallar ham topilgan.

Farg'ona vodiysi va uning janubidagi tog'lik rayonlaridan mezolit davriga oid makonlar ko'plab topilgan. Bularga Obishir I va Obishir V g'or-makonlarini kiritish mumkin. Ular Qatron tog'ining janubiy yonbag'rida joylashgan. Obishir V g'or-makonidan tosh qurollar va boshqa buyumlar qatorida baliq tutishda ishlatiladigan gruzila - qadoq toshlar ham topilgan. Obishir makonlaridan topilgan ashyolarga asoslanib, Haydarkon – So'x vohasidagi mezolit davrining ibtidoiy qabilalari baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan deyish mumkin. Markaziy Farg'onadagi Ittak qal'a, Sho'rko'l, Achchiko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoqko'l, Damko'l, Bosqum kabi joy-makonlar ham diqqatga sazovordir. Bu makonlarning deyarli barchasi qadimgi ko'l yoqalaridan topilgan bo'lib, aftidan bu joylar qadimda yashash uchun barcha qulayliklarga ega bo'lgan. Makonlardan turli rangdagi chaqmoqtosh, slanets va boshqa tosh navlaridan yasalgan turli qurollar topilgan. Bu makonlarda yashagan qabilalarning xo'jalik hayotida ovchilik, termachilik bilan bir qatorda baliqchilik ham juda katta rol o'ynagan.

Mezolit davri makonlari Toshkent viloyatidagi Bo'zsuv anhorining sohillaridan ham topilgan. Bo'zsuv mezolit yodgorliklariga Qo'shilish makoni misol bo'ladi.

Qo`shilishdan topilgan qurollar geometrik shaklda ishlangan. Mazkur yodgorlik m.a. XI-X ming yilliklarga mansub. Bu yerda istiqomat qilgan aholi asosan ovchilik va termachilik bilan shug`ullangan.

Shimoli - g`arbiy Ustyurtning Aydabol va Jayron quduqlari atrofida ham ko`plab mezolit makonlari aniqlangan. Mazkur makonlardan tosh qurollar bilan birgalikda qo`lda ishlangan sopol idishlarning bo`laklari, taqinchoqlar va bezak buyumlari ham topilgan.

Tojikiston hududidan Oshxona, Chil – chor chashma, Shugnau, Darai Sho`r kabi makonlar topib o`rganilgan. Pomirdagi Oshxona, Qoratumshuq, Alichur, va Markansuv daryolari havzasidan ko`plab mezolit davri yodgorliklari topilgan. Tog`li o`lkalarda yashagan qabilalar va urug`lar yaratgan madaniyat Vaxsh madaniyati nomini olgan.

Tog`li o`lkalarda yashagan aholi asosan ovchilik, termachilik bilan shug`ullangan. Dasht va tekisliklarda, dengiz, ko`l va daryo sohillarida yashagan mezolit qabilalari esa asosan ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug`ullangan.

Nazorat savollari:

1. Mezolit qurollarining turlari?
2. Kamon – o`q - yoyning paydo bo`lishiga sabab?
3. Mezolit odamlari nima uchun ko`proq ochiq maydonda yashaganlar?
4. Mezolit davriga oid turli madaniyatlarga misol keltiring.

Test topshiriqlari:

1. Mezolitga xos davrni ko`rsating
 - a) Solyutre
 - b) Orinyak
 - s) Tardenuaz
 - d) Kito
2. O`rta Osiyo o`rta tosh asri – mezolitning xronologik davrini aniqlang.
 - a) m.a. XII – X ming yilliklar
 - b) m.a. IX –VIII ming yilliklar
 - s) m.a. VIII – VI ming yilliklar
 - d) m.a. XII - IX ming yilliklar
3. Mezolit davri xo`jaligi tarixidagi yangi xususiyatlardan birini aniqlang.
 - a) jamoa bo`lib ov qilish ahamiyatining oshishi.
 - b) yakka ovchilar rolining o`sishi.
 - s) faqat yirik hayvonlarni ov qilish
 - d) hayvonlarni jarlik va ungurlarga haydab ov qilish usulining rivojlanishi.
4. Mezolit davriga xos yodgorliklar qaysi javobda to`g`ri ko`rsatilgan?
 - a) Siyobcha, Ko`lbuloq, Uchtut

- b) Xo`jakent, Uchtut, Selung`ur
- s) Omonqo`ton, Ijond, Takalisoy
- d) Machay, Obishir, Qo`shilish

5. Surxondaryo viloyatidagi mezolit davri yodgorligini aniqlang.

- a) Zarautsoy
- b) Obishir
- s) Omonqo`ton
- d) Ko`lbuloq

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

1. Mezolit katta siljish, o`zgarish va rivojlanish bilan xarakterlanib, jamiyatning bundan keyingi rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi.
2. Mezolit davrining eng katta kashfiyoti va yutuqlaridan biri – kamonning kashf etilishi edi.
3. Bu davrda tosh qurollarni qayta ishlash, ularni takomillashtirish uchun shart-sharoit vujudga keldi. Bu hol ancha mayda tosh qurollar, ya'ni «mikrolit» lar paydo bo`lishiga olib keldi.
4. Mezolit davrining eng katta yutuqlaridan biri turli hayvonlarning qo`lga o`rgatila boshlanishi edi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Деревянко А.П. Каменный век Северной, Восточной и Центральной Азии. – Н, 1975.
2. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
3. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М.,1985.
4. Мезолит СССР. Мезолит Средней Азии и Казахстана. Под ред. акад. Б. А.Рыбакова. – М.,1983. Ч. II.
5. Исламов У.И. Обиширская культура. – Т., 1980.
6. Исламов У.И. Пещера Мачай. – Т.,1975.

6-mavzu: Neolit davri.

Ajratilgan vaqt: 2 soat

Asosiy savollar:

1. Neolit davrining o`ziga xos xususiyatlari.
2. O`rta Osiyo neolit davrida.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Ishlab chiqarish xo`jaligi, o`zlashtiruvchi xo`jalik, neolit davri inqilobi, kulolchilik, silliqdash, arralash, burg`ulash, to`qimachilik, Joytun, Kaltaminor, Hisor madaniyatlari.

Mavzuga oid muammolar:

1. «Neolit davri inqilobi» tushunchasini qanday izohlaysiz?
2. Neolit davrida ishlab chiqarishning qaysi turi asos hisoblanadi?

1-savol bo'yicha dars maqsadi:

Neolit davri to'g'risida umumiy ma'lumot berish va neolit davri arxeologik yodgorliklarini tavsiflash.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Neolit davriga to'liq baho bera oladi.
2. Ishlab chiqarishdagi o'zgarishlarning sabablarini izohlaydi.
3. Neolit davri madaniyatiga baho beradi.

1-savolning bayoni:

Neolit davri uzoq davom etgan tosh asrining so'nggi va yakunlovchi bosqichidir. Neolit so'zi «neos» - yangi va «litos» - tosh degan grek so'zlaridan iborat bo'lib, yangi tosh davri degan tushunchani bildiradi. Arxeologiya faniga bu tushunchani ingliz olimi Lebbok olib kirgan. Bu davr turli hududlarda turli davrda boshlangan va tugagan.

Neolit davrida iqlim hozirgiga ancha yaqin bo'lgan, u davr kishilari yer yuzi bo'ylab ancha keng tarqala boshlaganlar. Ular turli tabiiy sharoitga moslasha boshlaganlar va alohida madaniyatni yaratganlar. Turli geografik muhit va shart – sharoitdan kelib chiqib, ularning mehnat qurollari, uy – ro'zg'or buyumlari, turar joylari va xo'jaliklari ham har xil shaklga ega bo'lgan. Bu esa xo'jalikning notekis rivojlanishiga sabab bo'lgan. Janubiy o'lkalarning serhosil joylarida yashagan kishilar xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik shakllarini rivojlantirib borganlar. Shimoldagi o'lkalar esa tabiiy sharoitning noqulayligi tufayli uzoq vaqt orqada qolib kelgan.

Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davrida mehnat qurollari - parrakchalar, qadamalar, nayza va kamon o'qlarining uchlari, pichoq, teshgich, parma, qirg'ich, yorma toshlar, o'roq - randa va boshqalar ancha takomillashgan. Ilk neolitda makrolitlar rasm bo'lgan. Odamlar chaqmoqtoshdan katta va og'ir qurollar yasay boshlaganlar. Bu davrga kelib mezolitning so'nggi bosqichida kashf etilgan tosh boltalar ancha keng tarqalgan. Neolit davrida qurollar tayyorlash chaqmoqtoshdan tashqari yashma, nefrit kabi toshlardan ham foydalanilgan. Neolitda toshga ishlov berishning eski usullari saqlanib qolgan holda yangicha usullar – silliqlash, arralash va burg'ulashdan keng foydalanilgan. Silliqlangan qurollar mehnat sohasida unumdorlikni ancha oshirgan. Qurollar maxsus tosh ustida, odatda qumtosh taxtasida silliqlangan. Tosh taxta ustiga sepilgan ho'l qum silliqlovchi modda bo'lgan. Silliqlangan qurollar neolit oxiriga

kelib ba'zan teshilgan. Suyak parma vazifasini bajargan. Parmalangan qurolga yog'och dasta o'rnatish mumkin bo'lgan, dastali qurol bilan ishlash ancha qulay bo'lgan.

Neolit davri kishilarining eng katta yutuqlaridan yana biri kulolchilik bo'lib, ular loydan har – xil idishlar yasashni va ularni olovda pishirishni o'rgandilarki, bu o'sha zamon uchun juda katta kashfiyot edi. Kulolchilikning paydo bo'lishi ovqat tayyorlash va saqlashda odamlarga yangi imkon bergan. Neolit idishlari dag'al va chala kuydirilgan bo'lib, ularning tagi dumaloq bo'lgan. Bu idishlar maxsus chuqurchalarga o'rnatilgan. Sopol idishlarga naqsh berilgan.

Neolit davrida iqtisodning yangi shakllari eng avvalo sharqiy mamlakatlarda taraqqiy etgan. Saxiy janub tabiati ham bu mamlakatlarda ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tishga imkon yaratdi. O'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tilishi «neolit inqilobi» deb nom olgan.

Ilk neolit davrida ba'zi joylarda yorg'uchoqlar uchraydi. Donni yormalash uchun ishlatiladigan tosh asbob shu nom bilan ataladi. Kattaroq tosh ustiga sepilgan donni kichikroq tosh bilan ishqalab yanchganlar. Bu sodda asbobdan dehqonlar bir necha ming yillar davomida foydalanib kelganlar.

Neolit davrida odamlar rangli va oddiy metallar bilan tanishganlar. Ammo ushbu davr uchun metall tasodifiy holdir. Bu davrda o'zaro buyum almashinuvi rivojlandi. To'qimachilikning kashf etilishi ham neolit davrining tortig'i bo'lgan.

Neolit davrida ibtidoiy san'at ham gullab – yashnagan. Neolit davri makonlaridan ibtidoiy san'atning ajoyib namunalari topilgan. Bu davrda idishlarga har xil rangdagi bo'yoq bilan turli – tuman naqshlar, odam va hayvon suratlarini chizish keng tarqalgan edi. Shu bilan birga loydan yasaliq, pishirilgan ayol haykalchalari neolit davri san'atining nodir namunalaridir.

2- savol bo'yicha dars maqsadi:

O'rta Osiyoda neolit davrida ro'y bergan o'zgarishlar, bu davrda shakllangan madaniyatlar bilan tanishtirish. O'rta Osiyo neolitining o'ziga xos xususiyatlarini oydinlashtirish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Neolit yodgorliklarini tavsiflay oladi.
2. Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarini farqlay oladi.
3. Neolit tosh konlari haqida ma'lumot oladi.

2-savolning bayoni:

Neolit davrida O'rta Osiyoning janubiy yerlari, xususan, Kopetdog' etaklarida sug'orma dehqonchilik va ilk chorvachilik qaror topib, dashtlarda, katta – kichik daryo va ko'llarning sohilida ovchilik va baliqchilik rivoj topa boshlaydi. O'rta Osiyoning baland tog'lik rayonlarida esa boshqacha neolit madaniyati shakllanadi.

O'rta Osiyoda yashagan neolit qabilalari xo'jalik shakllariga ko'ra Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlariga bo'linadi. Bu madaniyatlar sanasining yuqori

chegarasi m.a. VI mingyillik, quyi chegarasi esa IV – III mingyilliklar bilan belgilanadi. Ularning har biri alohida geografik muhitga ega bo'lgan yerlarda joylashgan.

Kaltaminor madaniyati nomi bilan mashhur yodgorliklar asosan O`rta Osiyoning g`arbiy va shimoli – sharqiy tomonidagi yerlarda keng tarqalgan. Kaltaminor madaniyatiga asos solgan kishilar tabiiy sharoitdan kelib chiqib, asosan ovchilik, baliqchilik, qisman chorvachilik bilan shug`ullanganlar. Bu madaniyatga mansub kishilar yog`och va qamishdan tayyorlangan chaylalarda yashaganlar, loydan har – xil idish yasab, ularni olovda pishirgan, demak, kulolchilik hunarini bilganlar.

O`rta Osiyoning sharqiy hududlarida, asosan Hisor – Pomir tog`laridan topilgan neolit davri makonlari Hisor madaniyati nomi bilan ataladi. Hisor madaniyatiga mansub yodgorliklar m.a. V - II mingyilliklarga borib taqaladi. Hisorliklar sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman dehqonchilik va termachilik bilan shug`ullanganlar.

Joytun madaniyati O`rta Osiyodagi eng qadimgi dehqonchilik markazlaridan biri hisoblanadi. Joytun madaniyatiga asos solgan qabilalarning mashg`ulotlari dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bo`lgan. Ovchilik xo`jalikning asosini tashkil qilmagan.

Amudaryo etaklari va Xorazm hududida ham neolit makonlari ko`plab topilgan. Bular orasida Kaltaminordagi Yongboshqal'a degan joydan topilgan makon diqqatga sazovordir. Yonboshqal'adagi chayla shaklidagi makondan o`choq qoldiqlari, neolit davri uchun xos qurollar, sopol idishlarning parchalari topilgan. Bu makonda yashagan kishilar asosan baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug`ullangan. Bunday makonlar majmuasi Kaltaminor madaniyati deb ataladi. Bu madaniyatga mansub yodgorliklarga Mohonko`l, Katta, Kichik Tuzkon, Qorong`i Sho`r, Daryosoy kabi ko`l va daryo sohillaridan topilgan makonlar misol bo`ladi (m.a. IV – III mingyilliklar).

Zarafshon etaklarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Katta va Kichik Tuzkon, Gujayli va Mohandaryoning qadimiy o`zanlari sohillaridan 45ta neolit davriga oid joy – makonlar topib o`rganilgan. Katta Tuzkon ko`li sohillaridan topilgan Darvozaqir I va II makonlari Buxoro viloyatida joylashgan. Bu yerdan silliqlangan tosh bolta, turli tosh q-urollar, to`lqinli chiziqlar bilan bezatilgan sopol buyumlari, taqinchoq va hayvon suyaklari qoldiqlari topilgan.

Quyi Zarafshon va Qashqadaryo etaklaridagi Darvozaqir I,II, Katta va Kichik Tuzkon, Qorong`i Sho`r, Qizilqir I va Poykent makonlaridan topilgan ashyolar ularning Kaltaminor madaniyatiga mansubligini ko`rsatadi.

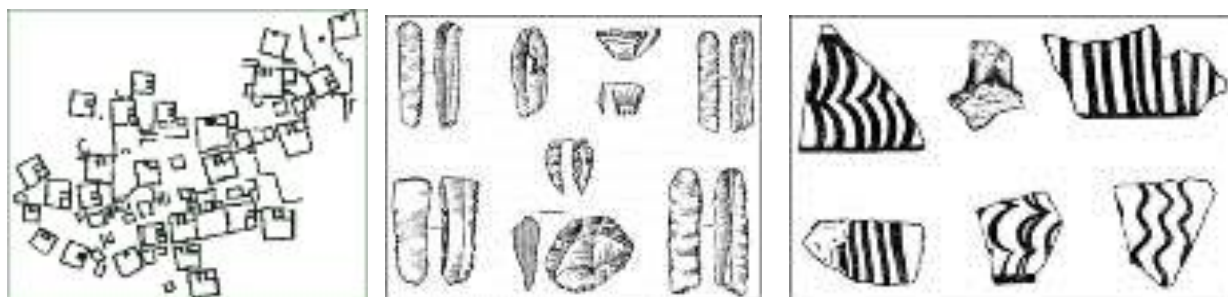
Qizilqumdagi Daryosoyning qurib qolgan o`zani sohillaridan ham ko`plab neolit davriga oid makonlar topib o`rganilgan. Chinkeldi, Echkiliksoy, Xo`ja Gumbaz, Qopraqat makonlari shular jumlasidandir.

Shimoli – g`arbiy Ustyurtdagi Jayronquduq va Aydabol qudug`i atroflaridan mezolitga mansub makonlar bilan birga neolit davri yodgorliklari ham topilgan. Mazkur makonlardan topilgan ashyolar bu yerda yashagan aholi baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug`ullanganidan darak beradi. Janubiy – sharqiy Ustyurtdan

topilgan Kasanjol neolit qabristoni ham diqqatga sazovordir. Qoraqalpog'istonning Shumanay tumanida joylashgan bu yodgorlikdan bir necha qabrlar topilgan.

Markaziy Farg'ona cho'llaridan ham 80 dan ortiq neolit davri makonlari topilgan bo'lib, ular fanda Markaziy Farg'ona madaniyati deb nom olgan. Bu yodgorliklar jumlasiga Zambar 1,3, Yangiqadam 12,14,16,19,23,35, Dorozko'l 1,2, Sariqsuv, Mingbuloq, Uzunko'l 1,5, Toypoq 2,4,6,7,8,9,10,11,12, Yangisuv, Go'rtepa, Sigirchilik, Damko'l, Madyor, Boskum I –IV kabi joy-makonlarni kiritish mumkin. Bu makonlardan chaqmoqtosh, xaltsedon va loyli chaqmoqtoshdan yasalgan turli qurollar, bezak buyumlari topilgan. Ammo bu yerlardan negadir sopol idishlar parchalari topilmagan.

Turkmanistondan topilgan neolit makonlari orasida Joytun makoni mashhur. U Ashxobod shahridan 25 km. shimolda joylashgan. Bu ibtidoiy qishloq har birida 5-6 kishidan iborat oila yashagan 30 ga yaqin uydan iborat bo'lgan. Joytun xarobalaridan bug'doy, arpa izlari, yorma tosh, tosh boltalar, parrakchalar, o'roqlar, qurol sifatida ishlatilgan o'tkir uchli toshchalar, teshgich parmalar, qirg'ichlar, paykonlar va boshqa ashyolar topilgan. Bu yerda loydan ishlanib, pishirilgan haykalchalar va sopol parchalari ham topilgan. Joytunliklar m.a. VI-V mingyilliklarda yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Joytun – O'rta Osiyodagi ilk dehqonchilik madaniyatining eng qadimgi va eng nodir yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Turkmaniston hududidan topilgan Qadimiy tepa, Nayzatepa, To'g'oltepa kabi yodgorliklar ham Joytun madaniyatiga mansub ilk dehqonchilik madaniyatining dastlabki markazlaridandir.



Joytun makonining rekonstruksiya qilingan ko'rinishi va topilmalar

Kaspiy dengizining sharqiy sohillarida ham tosh asri makonlari uchraydi. Bularga Chig'anoqtepa, Xo'jasuv, Janak, Qirq sakkiz, va Chagil makonlarini misol keltirish mumkin. Topilgan mehnat qurollari turlariga qaraganda mazkur makonlarda yashagan kishilar baliqchilik, ovchilik bilan kun kechirgan.

Qozog'istonda topilgan neolit makonlari o'z xususiyatiga ko'ra 4 xildir: ular buloqbo'yi, daryobo'yi, ko'lbo'yi va g'or makonlaridir. Bu neolit makonlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularning ochiq holda bo'lishidir. Qozog'istondagi neolit makonlarining eng mashhurlari Burgutli, Uchbuloq, Qoraungur, Inkardaryo, Jalpoq, Saksovul I, Vagispe, Kosmala va boshqalardir. Bu makonlarda yashagan

kishilar asosan ovchilik, termachilik, baliqchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Tojikistonning daryo vodiylari, tog'oldi va tog'lik hududlaridan 200 dan ortiq neolit davri makonlari topilgan. Bular Tutqovul, Soy Sayyod, Darai Sho'r, Gaziyontepa, Ko'hna Boy, Tangi Tavri, Guyoni poyon kabilar bo'lib, ular Tojikiston uchun xos bo'lgan Hisor madaniyati nomi bilan ataladi. Hisor madaniyatiga mansub neolit makonlaridan tosh qurollar, hayvon suyaklari va boshqa buyumlar topilgan. Bu topilmalarning xususiyatlariga qarab, bu makonlarda yashagan kishilar termachilik, ovchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar, degan xulosaga kelish mumkin.



Neolit shaxtasi

Nazorat savollari:

1. Neolit necha davrga bo'linadi?
2. Old Osiyo neoliti haqida nimalarni bilasiz?
3. Neolit davri madaniyatlarining geografik hududlarga bog'liqligini izohlang.
4. Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining o'xshash va farqli jihatlariga baho bering.

Test topshiriqlari:

1. «Neolit inqilobi» qaysi voqeani aks ettiradi?
 - a) dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishi
 - b) mehnat qurollarining takomillashuvi.
 - s) metall dan foydalanishning boshlanishi.
 - d) uy – joy qurilishining boshlanishi.
2. O'rta Osiyo hududidagi eng qadimgi o'troq dehqonchilik manzilgohini aniqlang.
 - a) Sopollitepa
 - b) Kaltaminor
 - s) Joytun
 - d) Zamonbobo
3. Qadimgi Xorazm, Amudaryoning quyi havzasidan topib o'rganilgan neolit davri madaniyatini aniqlang.
 - a) Hisor
 - b) Kaltaminor
 - s) Zamonbobo
 - d) Joytun

4. Sarazm manzilgohi qayerda joylashgan?
 - a) Surxondaryoning Sherobod tumanida
 - b) Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida.
 - s) Xorazm viloyatida
 - d) Turkmanistonda, Ashxobod yaqinida
5. Nisr madaniyatiga xos manzilgohni aniqlang.
 - a) Lavlakon, Beshbuloq
 - b) Soy Sayyod, Darai Sho'r
 - s) Zambar, Yangiqadam
 - d) Katta va Kichik Tuzkon

Mavzu bo'yicha echimini kutayotgan ilmiy muammolar:

Neolit davrini ilk sivilizatsiya bosqichi deb atash asoslimi?

Mavzu bo'yicha asosiy xulosalar:

1. Neolit davri uzoq davom etgan tosh asrining so'nggi va yakunlovchi bosqichidir
2. Xo'jalikning ilg'or, unumdor shakllari – dehqonchilik va chorvachilikning kashf etilishi arxeologiyada «neolit inqilobi» deb ataladi.
3. Mazkur davrda kulolchilik, to'qimachilik, uysozlik paydo bo'ldi, hunarmandchilikka asos solindi.
4. Neolit davrida urug'chilik tuzumi o'zining yuksak cho'qqisiga yetdi.
5. O'rta Osiyoda yashagan neolit qabilalari xo'jalik shakllariga ko'ra Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlariga bo'linadi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Бердиев О.К. Изучение памятников эпохи неолита //КД. – Ашхабад,1968.
2. Kabiroy J. Sarmishsoyning qoya toshlaridagi rasmlar. – T., 1976.
3. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. – М.,1968.
4. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Под ред. В.М.Массона, А.Н.Окладникова, И.Н.Хлопина и др. – М. –Л.,1965.

7-mavzu: Eneolit davri arxeologiyasi.

Ajratilgan vaqt: 2 – soat

Asosiy savollar:

1. Eneolit davrining umumiy ta'rifi.
2. O'rta Osiyoda eneolit yodgorliklari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Mis-tosh davri, metallurgiya, ilk shahar – davlatlar, dehqonchilik, chorvachilik, sug'orma dehqonchilik, rangdor sopol buyumlar, qabrlar , muqaddas olov, devor naqshlar, Anov, Nomozgoh.

Mavzuga oid muammolar:

1. Neolit, eneolit va bronza davrlari janubiy o'lkalarda xronologik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lishiga sabab?
2. Mis davri madaniyati nima uchun Misr va Mesopotamiyada oldinroq paydo bo'lgan?

1-savol bo'yicha dars maqsadi:

Eneolit davrining insoniyat taraqqiyotida tutgan o'rniga baho berish, eneolit davrida vujudga kelgan yangi ishlab chiqarish madaniyatlari haqida ma'lumot berish

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Eneolit davridagi xo'jalik hayotiga baho beradi.
2. Eneolit davrining xarakterli tomonlarini ajrata biladi.
3. Eneolit davridagi xo'jalik turi va o'zgarishlarning mohiyatini o'rganadi.

1-savolning bayoni:

Metalldan foydalanishning birinchi davrini eneolit («enus» – grekcha mis, «litos» – lotincha tosh) deb atashadi. Mis davriga o'tilishi ishlab chiqaruvchi kuchlar yanada yuksalganligini ko'rsatadi. Misdan ishlangan qurollar tosh qurollarga qaraganda ancha takomillashgan bo'lsa – da, lekin mis kuchli va og'ir qurollar yasash uchun yaroqsiz bo'lgan. Shu sababli bu davrda tosh qurollardan keng foydalanilgan. Shuni aytib o'tish kerakki, neolit va eneolit deyarli bir vaqtda bo'lgan. Bu ikki davr m.a. IV – III ming yilliklarga bab – baravar mansub bo'lib, xronologik jihatdan emas, balki madaniy darajalari bilan farq qiladi.

Mis qurollar dastlab yerdan sof holda topilgan misdan yasalgan. Bu qurollarning eng qadimgilari metall qizitilmasdan sovuq holda urib yasalgan. O'sha davrlarda odamlar misni toshning bir xili deb bilishgan. Nihoyat metallning qimmatli xususiyatini: kuchli olovda suyuqlikka aylanishini va har xil shaklga kiritilib, sovigandan so'ng shu shaklni saqlab qolishini bilib olganlar. Shunday qilib, metallurgiya vujudga kelgan. Eng dastlabki mis buyumlar Anatoliyadan Xuziston (Eronning janubi - g'arbidagi tarixiy viloyat) gacha bo'lgan hududdan, Chatal Guyuk va Cheyyunyu tepasi manzilgohlaridan topilgan. Bu topilmalar m.a. VIII-VII ming yilliklarga oid. Yevropada dastlabki mis buyumlar V va IV ming yilliklar chegarasida paydo bo'lgan.



Chatal Guyukning rekonstruksiya qilingan ko'rinishi va topilmalar

Ikki daryo oralig'i (Mesopotamiya) va Old Osiyoda mis – tosh davri ilk davlat – shaharlarning yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi. Miloddan avvalgi IV ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib, Qadimgi Sharqning yuqori madaniyat o'choqlari va ilk quldorlik davlatlarida misdan ishlangan qurollar va zeb – ziynat buyumlari keng tarqaldi.

Bu davr makonlaridan rangdor sopol makonlari deb nom olganlari eneolit uchun juda xarakterlidir. Ular Xitoydan Dunaygacha tarqalgan bo'lib, hamma joyda ijtimoiy taraqqiyotning bir xil bosqichi kuzatiladi. Beshta umumiy alomat ularni birlashtiradi: 1) xo'jalikning boshqa hamma turlaridan ko'ra motiga bilan qilinadigan dehqonchilikning ustunlik qilishi; 2) chaqmoqtosh qurollari juda ko'p bo'lgani holda mis qurollarning paydo bo'lishi; 3) katta ibtidoiy jamoa birlashmalarining katta – katta paxsa uylari; 4) urug'ga asos solgan hayvonlarning loydan yasalgan va onalik urug'iga xos bo'lgan haykalchalari; 5) rangdor sopol buyumlarining bo'lishidir. Rangdor sopol makonlari dastlab Ikki daryo oralig'i va Misrda vujudga kelgan. Yuqorida aytib o'tilgan alomatlar Xitoy, Eron, O'rta Osiyo (Turkmaniston Anovida), Ukraina (Tripole), Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Gretsiya va h.k.larda topilgan makonlarda borligi aniqlangan.

Ammo shuni ham aytib o'tish lozimki, ba'zi eneolit makonlarida rangdor sopol mutlaqo uchramaydi. Chunonchi, Germaniya, Fransiya va Yevropaning yana bir qancha mamlakatlarida bu davrda rangdor sopol buyumlar yo'q, holbuki bu mamlakatlarda ham eneolit makonlari bo'lgan. Ulardagi makonlarda tasma sopol buyumlar, ya'ni naqsh tasma – tasma qilib o'yilgan sopol buyumlar rasm bo'lgan. Zakavkazening ana shunday makonlaridagi sopol buyumlar rangli ham emas, tasmali ham emas.

Eneolit davri yodgorliklariga Moldaviya va O'ng sohil Ukrainasi hududlarida keng tarqalgan Tripole madaniyatiga mansub makonlarni misol keltirish mumkin. Bu madaniyat Kievdan janubroqda topilgan Tripole qishlog'i nomi bilan ataladi. Tripole qishlog'i o'rtasi maydon va maydon atrofida joylashgan bir qancha turar joylardan iborat. Tripoleliklar dehqonchilik bilan shug'ullangan. Buni topilgan ashyolar:

yorg'ucholalar, don, chaqmoqtoshdan yasalgan egri o'roqlar, motigalar ham isbotlaydi. Chorvachilik dehqonchilik bilan mahkam bog'liq bo'lgan. Tripoleda ko'plab topilgan ayollar haykalchalari bu jamiyatda matriarxat hukm surganligini tasdiqlaydi.



Tripole madaniyatiga oid topilmalar

So'nggi eneolit ona urug'i – matriarxat tuzumidan patriarxat – ota urug'iga o'tuvchi davr deb hisoblanadi, lekin ota urug'i hukmronligi faqat bronza davrida o'rnatilgan.

2- savol bo'yicha dars maqsadi:

O'rta Osiyodagi eneolit davri yodgorliklariga baho beradi va tanishtiradi. O'rta Osiyodagi eneolit madaniyatining o'ziga xosligini ta'riflaydi.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. O'rta Osiyodagi eneolit yodgorliklarini ta'riflaydi.
2. O'rta Osiyo hududida eneolit madaniyatining rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot oladi.
3. Eneolit davridagi rivojlanishning notekisligi sabablarini izohlaydi..

2-savolning bayoni:

Eneolit davrida O'rta Osiyo aholisining madaniyati bir bosqich yuqoriga ko'tariladi. Lekin bu yerdagi qabilalarning madaniy va ijtimoiy taraqqiyoti bir xil darajada bo'lmagan. Arxeologik tekshiruv ishlari natijalari O'rta Osiyo aholisi

orasida notekis rivojlanish bo'lganligidan dalolat beradi. Unumdor xo'jaliklarga asoslangan qabilalar tezroq rivojlangan, qo'shimcha xo'jaliklar bilan mashg'ul bo'lganlari esa orqada qolgan.

Madaniy notekislik jarayonlari bilan bog'liq ravishda O'rta Osiyoning turli viloyatlarida neolit bilan eneolit bir vaqtda bo'lgan. Turkmanistonning janubida mis – tosh davrining boshlanishi m.a. IV ming yillikka mansub bo'lsa, xuddi shu davrda O'rta Osiyoning shimoliy dasht va sharqiy tog'lik rayonlaridagi qadimiy qabilalar asosan ovchilik, baliqchilik va chorvachilikning ilk shakllari bilan shug'ullangan.

Unumdor xo'jaliklar asosida rivojlangan Turkmaniston aholisi Qadimgi Sharqdagi yuqori madaniyatli hududlari bilan mahkam aloqada bo'lgan. Bu hududda neolit davrida vujudga kelgan Joytun madaniyati asosida Anov I-II va Nomozgoh I-III davrlariga mansub eneolit madaniyati keng tarqaladi. Janubiy Turkmaniston eneoliti uch davrga bo'linadi: ilk eneolit (Anov I, Nomozgoh I); rivojlangan (Anov II, Nomozgoh II) va so'nggi mis-tosh davri (Nomozgoh III)ga bo'linadi. Keng darajada tekshirilgan yodgorliklardan Anovtepa, Nomozgohtepa, Qoratepa, Chaqmoqlitepa, Yassitepa va Geoksyurtepa mashhurdir.

Arxeologik qazishlardan chiqqan ilk eneolit Anov I va Nomozgoh I davriga oid uy-joylar xom g'ishtlardan qurilgan. Moddiy topilmalar orasida mis qurollar kam uchraydi. Sopol idishlar rangdor bo'lib, naqshlar ichida egri chiziqlar va uchburchak geometrik suratlar uchraydi. Yassitepada olib borilgan arxeologik qazishlar natijasida ibtidoiy ibodatxonaning qoldiqlari topilgan. Qadimgi inshootning devorlari gemetrik naqshlar bilan bezatilgan. Markaziy xonadan topilgan katta o'choq ehtimol o'tga sig'inishning dastlabki ko'rinishidan darak beradi.

Rivojlangan eneolit davriga oid yodgorliklar Geoksyur vohasida keng ravishda o'rganilgan. Bu yerdan topilgan qadimiy kanallar qoldiqlari, tosh va mis qurollar, don qoldiqlari va boshqa ashyolar geoksyurliklar asosan dehqonchilik bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Ularda uy chorvachiligi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Anov II madaniyatini yaratgan qadimgi dehqonlar atrofi devorlar bilan o'ralgan qishloqlarda, paxsa yoki g'ishtlardan qurilgan uylarda yashaganlar. Mullalitepada o'tkazilgan qazishlar chog'ida qadimgi mudofaa devorlari qoldiqlari topilgan. Makonlardan topilgan guldor sopol buyumlar kulolchilikning ancha rivojlanganidan dalolat beradi.



Anov tepaligi va ushbu madaniyatga oid topilmalar

So`nggi eneolit davriga oid Nomozgoh III, Qoratepa kabi yodgorliklardan rangdor sopol buyumlar, ayol va erkak haykalchalari, mis pichoqlar, tosh qurollar va boshqa uy - ro`zg`or buyumlari topilgan. So`nggi mis – tosh davrida kulolchilik yuksak darajada rivojlangan. Eneolit sopol buyumlari qadimgi hunarmandchilik kasbini o`rganishda g`oyat qimmatli manba hisoblanadi. Bu davrdagi qurilishlarda rejalashtirishga amal qilingan. Ko`chalar, maydonlar va katta jamoat binolari tartib bilan qurilgan. Geoksyur vohasida so`nggi eneolit davriga oid qadimgi qabriston qazib ochildi.



Qoratepa yodgorligi

Janubiy Turkmaniston hududida eneolit zamoniga mansub 32 ta qadimgi makon – tepa o`rganilgan. Ularning asosiy qismi Ashxobodga yaqin joyda va Geoksyur vohasidan (Quyi Murg`ob va Tajon daryolari orasida) topib tekshirilgan.

O`zbekiston hududida eneolit davri yodgorliklari u qadar yaxshi o`rganilmagan. M.a. IV – III ming yilliklar boshlarida Amudaryo va Zarfshon quyi oqimlarida Kaltaminor madaniyati tosh qurollari, sopol idishlari va uy – joylari keng tarqaladi. O`rta Osiyoning shimoli – sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ibtidoiy ovchilik, baliqchilik va ilk chorvachilik xo`jaliklariga asoslangan qabilalar yashagan.

Arxeologlar fikricha, Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq mavzellarida va Zamonbobo 1 qabristonida topib tekshirilgan moddiy manbalar eneolit davriga oiddir. Quyi Zarafshonning Kaptarni qumi va Kattatuzkon mavzelari atrofida to`rt joydan eneolit davriga oid yodgorliklar tekshirilgan. Yuqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km. g`arbda topilgan Sarazm qishlog`i xarobasi muhim arxeologik yodgorlikdir. Sarazm qishlog`i xarobasi 90 gektar maydonda joylashgan 10 ta tepalikdan iborat.

Nazorat savollari:

1. Eneolit davrida rangdor sopollarning barcha xududlarda uchramasligiga qanday sabab mavjud?
2. O`rta Osiyo hududida topilgan eneolit manzilgohlariga ta'rif bering.

3. Eneolit davrida O`rta Osiyo xalqlarining rivojlanishidagi madaniy notekislik sabablarini ko`rsating.
4. Sopol buyumlar arxeologik tadqiqotlarda qanday ahamiyatga ega?

Test topshiriqlari:

1. Eneolit davriga oid yodgorlik qaysi javobda to`g`ri ko`rsatilgan?
 - a) Anov, Oltintepa, Nomozgoh
 - b) Anov, Chaqmoqli, Joytun.
 - s) Joytun, Qoratepa, Yassitepa.
 - d) Sopollitepa, Oltintepa, Jarqo`ton.
2. Mis ko`zgular va taqinchoqlar ilk bor topilgan manzilgohni ko`rsating.
 - a) Kaltaminor
 - v) Darvozaqir
 - s) Zamonbobo
 - d) Sopollitepa
3. O`rta Osiyodagi dastlabki sug`orish kanallari qachon paydo bo`lgan?
 - a) m.a. V ming yillikda
 - v) m.a. IV ming yillikda
 - s) m.a. III ming yillikda
 - d) m.a. II ming yillikda

Mavzu bo`yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:

1. Tripole va Anau I – II yodgorliklaridagi ayrim ashyolarda o`zaro yaqinlik bor. Lekin uy – joy qurilishida juda katta farq mavjud, buni qanday izohlash mumkin?
2. Sharqiy o`lkalarda eneolit davriga oid yodgorliklar kam topilgan, bunga qanday sabab ko`rsatish mumkin?

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

1. Eneolit – mis–tosh davrida odam metall bilan tanishdi.
2. Eneolit davrida dehqonchilik yuqori xo`jalik shakliga aylandi.
3. Metallurgiyaning paydo bo`lishi yirik xo`jalik va ijtimoiy siljishlarga olib keldiki, bu butun insoniyat tarixida muhim rol o`ynadi.
4. Eneolit davridagi moddiy o`zgarishlar jamoat tartiblarining o`zgarishiga ham olib keldi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Энеолит СССР. Энеолит Средней Азии.- М.,1982.
4. Хлопин И.Н. Энеолит Юго-Западного Туркменистана. - СПб, 1997.

5. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.

8-mavzu: Bronza davri.

Ajratilgan vaqt-2s

Asosiy savollar:

1. Bronza davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. O'rta Osiyo bronza davrida

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Mis - qalay qotishmasi, mehnat taqsimoti, patriarxal munosabatlar, shahar qurilishi usuli, shahar tipidagi madaniyat, ibodatxonalar, zikkurat, kulolchilik charxi, Zamonbobo, Tozabog'yob, Chust madaniyati.

Mavzuga oid muammolar:

1. Janubiy o'lkalardagi madaniyat bilan shimoliy o'lkalardagi madaniyatning farq qiluvchi tomonlarini ko'rsating.
2. Ko'pchilik ashyolar mozorlardan topilgan, buni qanday izohlash mumkin?

1-savol bo'yicha dars maqsadi:

Bronza davri haqida umumiy ma'lumot beradi. III-I ming yilliklarda vujudga kelgan bronza davri madaniyati haqida axbarot beradi.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Eneolit davrining so'nggi davri va bronza davri haqida to'liq ma'lumotni biladi.
2. Janubda ilk shahar davlatlar madaniyatini sharhlaydi.
3. Dehqonchilik va ko'chmanchi chorvadorlik o'rtasidagi farqni ajratadi.

1-savolning bayoni:

Bronza davri milloddan avvalgi III ming yillikni o'z ichiga oladi. Bronza bu mis bilan qalay qotishmasidir. U o'z xususiyatlari bilan misdan ustun turadi. Ma'lumki mis yumshoq metall bo'lib, undan ishlangan qurollar uncha chidamli bo'lmaydi. Bronza misga qaraganda qattiq va pishiqroqdir. Undan tashqari bronzani eritib quyish oson, chunki erish harorati pastroq. Misni eritish uchun esa harorat juda yuqori bo'lishi zarur bo'lgan. Bu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, butun bronza davrida tosh metall bilan muvaffaqiyatli ravishda raqobat qilib kelgan.



Bronza davri qurollari va bronza eritilgan o'choq

Bronzaning ilk vatani Kichik Osiyo va Ikki daryo oralig'i bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi – g'arbida milloddan avvalgi III – II ming yillikning boshlarida quldorlik jamiyati keng ravnaq topgan.

Bronza davrining xo'jalik sohasida erishgan eng katta muvaffaqiyatlaridan biri qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishi va m.a.II ming yillikning ikkinchi yarmida chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir. Bronza davri deyarli barcha mamlakatlarda chorvachilikning rivojlanish davridir. Mazkur davrda ishlab chiqarish munosabatlari tez rivojlanib, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatdi. Ishlab chiqarishning o'sishi natijasida moddiy madaniyat ham yangi asosda taraqqiy etdi.

Bronza davriga oid yodgorliklar barcha mamlakatlarda keng o'rganilgan. Ularga Yerevan hududidan topilgan Shengavit makoni va Urartu davriga oid Teyshebaini qal'asi xarobalari, Ozarbayjondagi Mingechaur makoni va Qizil Vank qabristoni, Gruziyadagi Kolxida yodgorliklari va Trialeti mozor qo'rg'oni misol bo'la oladi. Shimoliy Kavkazda keng tarqalgan Maykop madaniyati ham bronza davriga oid (III ming yillikning ikkinchi yarmi). Maykopda qazib ochildigan mozor qo'rg'on bronza davriga oid bo'lib, juda boy topilmalari bilan mashhur. Bu qo'rg'on misolida mulkiy tabaqalanishning kuchayganligini ko'rish mumkin. Sibirda bronza davri Afanasev, Andronova va Qorasuq davrlariga bo'linadi. Bulardan Andronova davri bevosita O'rta Osiyo bilan aloqadorki, bu haqda biz keyinroq to'xtalib o'tamiz.

Bu davrdagi mozor qo'rg'onlarda erkaklar bilan ayollarning birga ko'milganligi patriarxal munosabatlarning taraqqiy etganligidan darak beradi. Bronza davri chorvador qabilalarining mozor qo'rg'onlarida bu odatni ko'rish mumkin. Eneolit davriga mansub qadimiy chuqur davrida bu holat sira bo'lmagan. Katakomba davrida esa erkaklar bilan ayollarni ko'mish rasm bo'lgan. Katakomba mozor qo'rg'onlar tagidagi go'rlarning yon tomonga o'yib qazilgan alohida lahad shaklidagi qabrlardir. Katakomba davri m.a.III ming yillikning oxiri va II ming yillikning birinchi yarmiga kiradi. M.a.II ming yillik o'rtalariga kelib katakomba davri o'rniga yog'ochband davr keladi. Bu davrda ko'p qabrlar ichi g'o'lalardan chorburchak uy shaklida qurilib, o'liklar uning ichiga ko'milgan. Shuning uchun bu davr yog'ochband nomi bilan ataladi.



Qadimiy chuqur (1-8), katakomba (9-19) va yog`ochband (20-24) davrlariga oid buyumlar

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

O'troqlashgan dehqonchilik madaniyati aholisi haqida to'liq ma'lumot beradi. Bronza davridagi madaniyat rivojlanishi bilan eneolit davrini taqqoslab beradi.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. O'rta Osiyodagi bronza davrida ikki xil madaniyatning vujudga kelish sabablarini biladi.
2. Janubiy o'lkalardagi bronza davri yodgorliklarining xaritasini tuzadi.
3. O'rta Osiyo janubidagi madaniyat bilan Hind, Yaqin Sharq bronza davri madaniyatini taqqoslaydi.

2 – savolning bayoni:

Bronza davrida O'rta Osiyo hududida ham ishlab chiqaruvchi kuchlar ancha taraqqiy topgan va janubiy rayonlarda qadimgi sharq madaniyatlariga mansub madaniy xo'jalik tiplari tarqalgan. Bronza davrida dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyo madaniyatining asosiy sohalari bo'lgan. Tez taraqqiy etib borgan iqtisodiy va

ijtimoiy taraqqiyot tufayli O`rta Osiyo cho`llarida yashagan qabilalar boshqa aholidan ajralib chiqqan va asosan chorvachilik bilan mashg`ul bo`lgan. O`rta Osiyo shimoliy va sharqiy hududlarida mavjud bo`lgan bronza yodgorliklari madaniyati janubiy o`troq bronza yodgorliklaridan ajralib turadi.

Turkmaniston bronza davri madaniyati ikki xronologik bosqichga bo`linadi: 1) ilk (Nomozgoh IV-V) va rivojlangan bronza davri (m.a. III ming yilliklarning o`rtalari – II ming yilliklarning birinchi yarmi); 2) so`nggi bronza davri (Nomozgoh VI, m.a.II ming yilliklarning ikkinchi yarmi).



Nomozgoh V topilmalari

Turkmaniston bronza davri yodgorliklariga Nomozgohtepa, Anovtepa, Oqttepa, Oltintepa, Tekkemtepa, Gonurtepa, Tog`oltepa, Elkantepa, Yangiqal'a qabristoni kabilarni misol keltirish mumkin. Kulolchilik charxi O`rta Osiyoda birinchi bor Turkmaniston janubida topilgan. Oltintepa yodgorligini qazish chog`ida paxsa va xom g`ishtdan ishlangan zinapoyali minora – ibodatxona ochilgan. Bunday ibodatxona – zikkuratlar Ikkidaryo oralig`ida Uruk davrida paydo bo`lgan. Bronza davrida Turkmaniston janubi O`rta Osiyoning eng muhim madaniy markazlaridan biri bo`lgan. Bu hududda dehqonchilik sug`orish – irrigatsiyaga asoslangan. Janubiy Turkmaniston qabilalarini Qadimgi Sharq quldorlik davlatlari bilan madaniy aloqalar va savdo yo`llari birlashtirgan.



Oltintepa yodgorligi

O`zbekiston hududidagi bronza davri qabilalari bir xilda taraqqiy topgan emas. Bu bosqichda Surxondaryo, Zarafshon vohasi va Xorazmdan iborat uchta o`lkada

eng qadimgi makonlar topilgan. Har qaysi o'lkani madaniy taraqqiyotida o'ziga xos xususiyatlar bo'lgan. Bu madaniyatlar dehqonchilik, uy chorvachiligi va chorvachilik – dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalarga mansubdir. Ular bir – biridan ajralgan holda taraqqiy qilgan emaslar va qabilalar o'rtasida keng madaniy aloqalar bo'lgan.

Janubiy O'zbekiston (Surxondaryo) muhim o'troqlik o'choqlaridan biri hisoblanadi. Bronza davri yodgorliklari qadimgi sug'orma rayonlar – Ulombuloqsoy, Sherobod, Bandixon va Mirshodida topib tekshirilgan. Qadimgi dehqonlar atrofi devorlar bilan o'ralgan qishloqlarda yashaganlar. Bronza davri aholisi soylar bo'ylariga tarqalib sug'orma dehqonchilikda ularning suvlaridan foydalanganlar. Mahalliy sug'orish tajribasida soylardan kanal va ariq chiqarish katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Surxondaryo issiq iqlimli o'lka bo'lib, shimol, shimoliy - g'arb va sharqda Xisor, Kuxitog', Bobotog' janubda Amudaryo bilan chegaralangan. Qadimgi sug'orish yerlari tog' tizmalariga yaqin joylashgan. 1968 yilda Termizdan 70 km shimoliy - g'arbdagi Sopollitepa topib tekshirildi. To'rt gektar joydan iborat tepalikning markaziy qismida to'rtburchakli istehkom qazib ochildi. Uning hamma tomoni 82 metr. Istehkom ichida turar joylar ro'zg'or va xo'jalik xonalari hunramandchilik ustaxonalari inshootlari topildi.

Sopollitepadagi uy – joy devorlari tagida qadimgi qabrlar tekshirilgan. Ularning 125 tasiga yakka jasad qo'yilgan, 13 ta jasad kollektivli go'r vazifasini bajargan. O'liklar sopol idishlar, qurol – yaroqlar va zeb – ziynat buyumlari bilan birga qo'yilgan. Erkaklar qabrlaridan 104 ta bronza buyumlar, bilakuzuklar, jez oynalar va munchoqlar topildi. Sopol idishlar kulolchilik charxida yasalgan, asosan naqshsiz va to'g'ri simmetriyali buyumlardan iboratdir. Moddiy manbalar Sopollitepada metallchilik yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

1973 yilda Sherobodaryo vohasida joylashgan Jarqo'ton bronza davri yodgorligida arxeologik tekshiruv ishlari boshlangan. Jarqo'ton 100 gektar maydonda joylashgan uy-joylar va qadimgi qabristonlardan iborat. Jarqo'tondan bronza idishlar, xanjarlar, pichoqlar, zeb-ziynat buyumlari, sopol idishlar va chaqmoqtoshdan ishlangan nayza paykonlari topilgan. Surxondaryodan topilgan Mullalitepa, mullali qabri, Qiziljartepa, Qizilsuv va Bo'yrachi 1 tepalari ham bronza davriga oid yodgorliklardir.

Bronza davriga oid moddiy madaniyat yodgorliklari Xorazmda ham topib tekshirilgan. Bu madaniyat Tozabog'yob madaniyati nomi bilan mashhur. Bu madaniyatga mansub makonlar Amudaryoning Oqchadaryo deltasida joylashgan. Bu yerda 50 ta qadimgi makon topib tekshirilgan. Qavat 3, Ko'kcha 3, Ko'kcha 15 makonlari shu madaniyatga mansub. Xorazmda tekshirilgan so'nggi bronza davri yodgorliklari Amirobod madaniyati nomi bilan ataladi. Amirobod madaniyati m.a. IX –VIII asrlar bilan sanaladi.

Zarafshonning quyi oqimidagi Zamonbobo ko'li yaqinida, Farg'ona vodiysida va Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'ida ham Tozabog'yob madaniyatiga

mansub makonlar va qabrlar tekshirilgan. Quyi Zarafshon bronza yodgorliklari Zamonbobo madaniyati nomi bilan ataladi.

M.a. II ming yillikning ikkinchi yarmida O'zbekiston dashtlariga chorvador qabilalar kelib o'rnamshadi. Ularning moddiy madaniyati Janubiy Sibir va Qozog'iston cho'llarida yashagan Andronova madaniyatiga o'xshab ketadi.

Tojikiston hududidan ham bronza davriga oid yodgorliklar ko'plab topilgan. Bularga Tulxar, Tandiryo'l, Vaxsh, Oyko'l va Qizilsuv qabristonlari, Teguzak va Kangurtut makonlari misol bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Bronza davrida ham ov qurollari, ish qurollari toshdan ishlangan, bunga nima sabab bo'lgan edi.
2. Bronza qurollarining afzallik tomonini ayting?
3. O'rta Osiyoda ikki xo'jalik madaniyatining shakllanishi sabablarini ko'rsating.
4. O'rta Osiyodagi bronza yodgorliklariga qanday baho beriladi?

Test topshiriqlari:

1. Bronza davriga oid yodgorliklar quyidagi javoblarning qaysi birida to'g'ri ko'rsatilgan?
1. Sopollitepa 2. Anov 3. Obishir 4. Machay 5. Zarautsoy 6. Jarqo'ton 7. Ko'kcha 8. Qavat-3 9. Kuchuktepa 10. Daratepa
a) 1,2,3,4
b) 4,5,6,7
s) 1,2,7,8
d) 1,3,5,8,9,10
2. Quyidagi manzilgohlardan qaysi biridan metall erituvchi ustaxona topilgan?
a) Darvozaqirdan
b) Zamonbobodan
s) Sopollitepadan
d) Sarazmdan
3. Mis ko'zgular va taqinchoqlar ilk bor topilgan manzilgohni ko'rsating.
a) Darvozaqir
b) Jonbos-4
s) Zamonbobo
d) Sopollitepa
4. M.a. II ming yillik o'rtalarida Amudaryo quyi oqimida mavjud bo'lgan madaniyatni aniqlang.
a) Tozabog'yob madaniyati
b) Oltintepa madaniyati

- s) Chust madaniyati
- d) Vaxsh madaniyati

5. O`zbekistondagi qadimgi dehqonchilikning ilk markazlarini aniqlang.

- a) Xorazm, Qashqadaryo vodiysi, Farg`ona
- b) Buxoro vohasi, Xorazm, Farg`ona
- s) Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylari, Xorazm
- d) Xorazm, Surxondaryo vodiysi, Farg`ona

6. Mehnatning ijtimoiy taqsimoti, chorvachilik qabilalarining ajralib chiqishi qachon keng miqyosda boshlandi?

- a) M.a. V ming yillikda
- b) M.a. IV ming yillikda
- s) M.a. III ming yillikda
- d) M.a. II ming yillikda

Mavzu bo`yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:

- 1. Volga sohillaridagi mozor qo`rg`onlarni ashyolarga boyligini qanday izohlash mumkin?
- 2. O`rta Osiyodagi Tozabog`yob, Burgulyuk, Chust hududlariga dehqonchilik madaniyatining kech kirib kelishida qanday sabablar mavjud.

Mavzu bo`yicha asosiy xulosalar:

- 1. Bronza davri milloddan avvalgi III ming yillikni o`z ichiga oladi. Bronza bu mis bilan qalay qotishmasidir.
- 2. Bronza davrining xo`jalik sohasida erishgan eng katta muvaffaqiyatlaridan biri qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishi va m.a.II ming yillikning ikkinchi yarmida chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir.
- 3. O`zbekiston hududidagi bronza davri qabilalari bir xilda taraqqiy topgan emas. Bu bosqichda Surxondaryo, Zarafshon vohasi va Xorazmdan iborat uchta o`lkada eng qadimgi makonlar topilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar:

- 1. Массон В.М. Первые цивилизации.- Л., 1961.
- 2. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. - Самарканд, 1993.
- 3. Asqarlov A.A. Sopollitepa. – T., 1973.
- 4. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т., 1977.

9-mavzu: Temir davri arxeologiyasi.

Ajratilgan vaqt- 2s.

Asosiy savollar:

1. Temir davrining asosiy xususiyatlari.
2. O`rta Osiyo temir davrida.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Ilk temir davri, ikkinchi mehnat taqsimoti, ko`chmanchi chorvadorlar, mozor - qo`rg`onlar, Anov, Yoztepa, Afrosiyob, Qizilcha, Daratepa, Ko`zaliqir, Dingilja, Arvalitepa, Ko`hnatepa, Uchtepa, Kuchuktepa, Bandixon I, Qiziltepa, Yerqo`rg`on, Chiroqchitepa, Uzunqir, Sangirtepa, saklar, Tagisken maqbarasi.

Mavzuga oid muammolar:

1. Temirning kashf etilishi o`z zamonasida butun moddiy madaniyatni o`zgartiribgina qolmay, undan keyin yuz bergan barcha ijtimoiy – iqtisodiy o`zgarishlar uchun zamin yaratdi degan fikrni qanday izohlaysiz?
2. O`rta Osiyoda temir davri madaniyatlarining o`ziga xos xususiyatlarini sharhlang.

1-savol yuzasidan dars maqsadi:

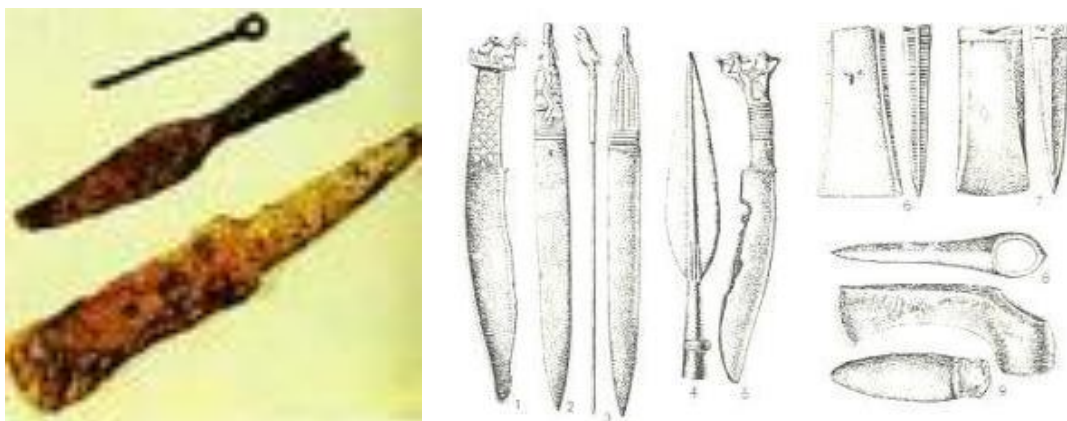
Temir davrining boshlanishi bilan moddiy madaniyatda yuz bergan o`zgarishlarga baho berish, temir davri madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari haqidagi tushunchalarni kengaytirish.

Identiv o`quv maqsadi:

1. Temir davrida yuz bergan o`zgarishlar omillarini sharhlaydi.
2. Temir davridagi ijtimoiy taraqqiyotni arxeologik ma'lumotlar asosida tahlil qiladi.
3. Temir davri madaniyatlariga ta'rif beradi.

1-savolning bayoni:

Sof temir bilan odamlar miloddan avvalgi III – II ming yillikdayoq tanishganlar. Ammo u amaliy ahamiyatga ega bo`lmagan, temir bu davrda noyob zeb-ziynat narsasi edi. Temir haqida dastlabki yozma ma'lumotlar Misr fir'avnlari Amenxotep va Exnaton davrlariga to`g`ri keladi. M.a. XIV- XIII asrlarda dastlab Kichik Osiyo, Misr, Ikki daryo oralig`i va Egey dunyosida ishlangan va bizgacha yetib kelgan buyumlar g`oyat qimmatli noyob zargarlik buyumlaridir. Temir hamma joyda avval zeb-ziynat buyumlari sifatida paydo bo`lgan. Yozma manbalar va arxeologiya ma'lumotlari eng qadimgi temir metallurgiyasi Kichik Osiyodagi Xett podsholigi hududida m.a. XIV-XIII asrlarda vujudga kelganligidan dalolat beradi. Temir buyumlar Eron va Hindistonda m.a. X-IX asrlarda, Italiyada m.a.XII asrda, Shimoliy Evropada taxminan m.a. X asrda paydo bo`lgan. Temirni ommaviy ko`lamda qo`llanilishining dastlabki tajribalari m.a. IX asrda qilingan. M.a. VIII asrda quldorlik davlatlarida temir bronza o`rmini olgan. M.a.VII asrda butun Yevropada temir yarog`lar rasm bo`lgan.



Temir qurollar

Temir bronzadan ko`ra qattiqroq va o`tkirroq metallidir. Temirning yer yuzida eng ko`p uchraganiga qaramay kech kashf etilishiga sabab, uning yuqori darajada erishidir. Temirning kashf etilishi qadimgi texnika sohasida katta o`zgarish yasadi. Temir qurollar asosiy ko`pchilik mamlakatlarning uzil-kesil dehqonchilikka o`tishiga sharoit yaratdi. Temir boltalarning paydo bo`lishi, yer haydash qurollarining o`zgarishi katta ahamiyatga ega bo`ldi. Ko`pchilik muhim mehnat qurollarining tarixi m.a. I ming yillikdan boshlanadi.

Temir davridagi eng muhim o`zgarishlardan biri ikkinchi mehnat taqsimotining ro`y berishi, ya'ni hunarmadchilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir. Barcha mamlakatlarda hunarmandchilikda eng oldin temirchilik kasbi paydo bo`ldi, bu kasb ayirboshlash va jamg`arishni tezlashtirdi. Ishlab chiqarishning va u bilan mehnat unumdorligining beto`xtov o`sib borishi kishining ish kuchi qimmatini oshirib yubordi, qulchilik ijtimoiy tartibning muhim tarkibiy qismiga aylana boshladi.

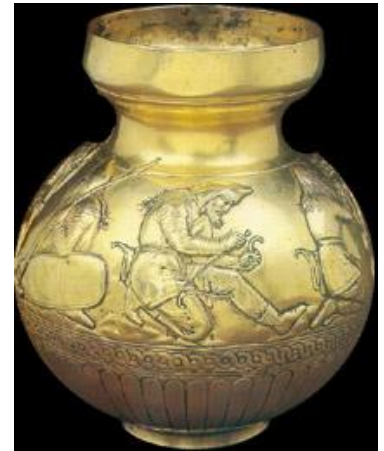
Qadimiy shaharlarning ko`pchiligi ilk temir davrida qurilgan, mustahkamlangan istehkomlar ko`paygan. Urushlar doimiy hodisaga aylangan.

Ilk temir davri xronologik jihatdan m.a. I ming yillikni va milodimiz I ming yilligi boshini o`z ichiga oladi. Bu davrda ba'zi mamlakatlarda quldorlik jamiyatlari paydo bo`lgan bo`lsa, ba'zi mamlakatlarda ibtidoiy jamoa tuzumi saqlanib qolgan.

Quldorlik jamiyati taraqqiyotini Sharqiy Yevropadagi skiflar hayoti misolida ko`rib chiqishimiz mumkin. Skiflarda mulkiy tabaqalanishning bo`lganligini arxeologik topilmalar yaqqol ko`rsatadi. Oddiy qabrlar, katta mozor qo`rg`onlar va podsho qabrlaridagi topilmalar o`rtasida katta farq bor. Skif podsholarining mozor qo`rg`onlari tengi yo`q zargarlik san'ati asarlari va noyob buyumlari bilan mashhur. Kerchdagi Kuloba, Quyi Dnepr bo`yidagi Chertomlik va Soloxa qo`rg`onlari bunga misol bo`la oladi.



Chertomlikdan topilgan kumush idish Oltin pektoral



Kuloba oltin idishi

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Temir davrining boshlanishi bilan moddiy madaniyatda yuz bergan o'zgarishlarga baho berish, temir davri madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi tushunchalarni kengaytirish.

Identiv o'quv maqsadi:

1. O'rta Osiyodagi temir davri yodgorliklariga umumiy tavsif beradi.
2. Shimoliy va janubiy viloyatlardagi tarixiy taraqqiyotning farqlarini sharhlaydi.
3. Baqtriya, So'g'd, Choch, Ustrushona va Xorazmda vujudga kelgan madaniyatlarni ta'riflaydi.

2-savolning bayoni:

O'rta Osiyoda temirdan ishlangan eng qadimgi buyumlar 22 ta yodgorlikdan topilgan va ular asosan m.a.VI – IV asrlarga mansub. Bu yodgorliklarga Turkmanistondagi Anov, Yoztepa, O'zbekistondagi Afrosiyob, Qizilcha, Daratepa, Ko'zaliqir, Dingilja, Dalvarzin kabilar kiradi.

M.a. I ming yillikning boshlariga oid yodgorliklardan Janubiy Turkmanistonda 46 ta qadimgi qishloq xarobasi ma'lum. Quyi Murg'obdagi Yoztepa, Arvalitepa, Ko'h Natepa, Uchtepa, Kopetdog' atrofida joylashgan Anovtepa, Yelkantepa, Ulug'tepa kabi yodgorliklar shular jumlasidandir. Yodgorliklarning eng qadimgi madaniy qatlamlari temir asriga o'tish davriga xosdir. Bu yodgorliklardan topilgan sopol idishlar kulolchilik charxi va qo'lda yasalgan. Ularda bronza va tosh mehnat qurollari ham ko'plab uchraydi. Turkmanistonning janubi - g'arbida joylashgan Doxiston topilmalari shahar va qishloq xarobalaridan iborat. Doxistonning markaziy shahar xarobalari – Madov va Izatquli atrofida qadimgi kanallar izlari yaxshi o'rganilgan.

Surxondaryodagi Kuchuktepa, Bandixon I va Qiziltepa, Qashqadaryodagi Erqo'rg'on, Chiroqchitepa, Uzunqir va Sangirtepa, Xorazmdagi Ko'zaliqir ham temir

davriga oid yodgorliklardir. Dalvarzin, Daratepa va Quysisoy topilmalari m.a. VII asrga oid. Qalaimir va Daratepada m.a. VI-I ming yilliklarga oid katta patriarxal oila yashagan, g'isht va paxsadan qurilgan uy – joylar qazib ochildi. Hozirgi kungacha saqlanib qolgan sug'orish kanali va ariqning quruq o'zanlari hamda arxeologik qazishlar chog'ida topilgan ko'pdan – ko'p xumsimon idishlar, tosh qurollar va boshqalar qadimgi aholining xo'jaligi va madaniyatini o'rganish imkonini beradi. Arxeologik tekshirishlar natijasida topilgan m.a. VI-IV asrlarga mansub moddiy manbalar hunarmandchilik tarixini o'rganishda ham katta ahamiyatga ega.

M.a. I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati rivojlandi. Chust, Dalvarzin, Ashqoltepa, Chimboy, Tergovchi va boshqa yodgorliklardan topilgan tosh va jez o'roqlar, pichoqlar, tosh yorg'uchoqlar hamda arpa, bug'doy, tariq donlari va ular uchun kovlangan o'ralar chustliklar asosan dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganligidan darak beradi. Bu madaniyatni yaratgan dehqonlar turmushida metallchilik, kulolchilik va to'quvchilik ham muhim o'rin tutgan. Chust madaniyatiga guldor sopol buyumlar xosdir.

Toshkent viloyatida ilk temir davri yodgorliklari Burgulik madaniyatiga aylangan. Qadimgi qabilalar asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Turar joylar yarim yerto'lalardan iborat.

O'rta Osiyoning dasht va tog'lik hududlarida yashagan saklar xo'jaligida chorvachilik katta ahamiyatga ega bo'lgan. Saklarning yodgorliklari Quyi Zarafshon, Amudaryo, Orol dengizi atrofida, Pomir va Tyanshan tog'laridan topilgan. Ular asosan mozar - qo'rg'onlardan iborat. Saklarning shahar xarobalari topilmagan. Ko'chmanchilarning uy-joylari erto'la va chaylasimon uylardan iborat bo'lgan. Saklarning mozar - qo'rg'onlarida mulkiy tengsizlik ko'zga tashlanadi. Fikrimizga Quyi Sirdaryodan topilgan m.a. IX –VII asrlarga mansub Tagisken maqbaralari misol bo'ladi.

Sirdaryodan janubda massaget qabilalari yashagan bo'lib, ular ham ko'chmanchi-chorvador bo'lishgan. Tojikistonda Amudaryo xazinasi deb nom olgan juda boy xazina topilgan. 1877 yilda topilgan, m.a. IV asr oxiridan III asr oxirigacha to'plangan bu xazinadagi buyumlar massagetlar haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi.



Amudaryo xazinasini buyumlari

M.a.VI asrning ikkinchi yarmida O`rta Osiyo Ahmoniylar hukmronligi ostiga tushib qoladi. Bu davrda O`rta Osiyoning turli viloyatlarida Maroqanda, Baktro, Marv, Tuproqqal'a kabi katta-katta shaharlar, markazlar ravnaq topdi. Maroqanda, Erqo`rg`on, Uzunqir, Ko`zaliqir va Qiziltepa kabi yodgorliklar mudofaa devorlari bilan o`ralgan bo`lgan.

O`rta Osiyo m.a. VI – IV asrlarga oid moddiy madaniyat yodgorliklariga nihoyatda boydir. O`lkada keng ko`lamda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimiy madaniyat o`choqlari hisoblangan Quyi Murg`ob, Tajan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida, Xorazm, Farg`ona va Tojikiston vodiylarida temir davriga oid juda ko`p yodgorliklar o`rganilgan. Xorazmdagi «devorlari orasida odamlar yashagan shahar»lar xarobasi shular jumlasidandir. Bu yodgorliklar m.a. VI – V asrlarga oid bo`lib, u yerda odamlar shaharni o`rab olgan qal'aning g`isht devorlari orasida, ravoqli tor yo`laksimon binolarda yashaganlar. Qal'a devorlari xom g`ishtdan urilgan, bunday g`ishtlar O`rta Osiyoda to`l ilk o`rta asrlargacha asosiy qurilish materiali bo`lib kelgan.



Xorazm va Qoraqalpog'istondagi shahar xarobalari

Arxeologik tekshirishlar natijasida topilgan moddiy manbalar bu davrda hunarmandchilik yuksak darajada rivojlanganidan darak beradi. O`rta Osiyoda qadimgi davlatlarning vujudga kelish masalasini yoritishda ham arxeologik manbalar muhim o`rin tutadi.

Nazorat savollari:

1. Ilk davlatchilikning vujudga kelishi jarayonida paydo bo`lgan mudofaa qal'alarining turlarini ko`rsating.
2. O`rta Osiyodagi temir davriga oid yodgorliklarga ta'rif bering.
3. Chust madaniyatiga oid yodgorliklarga misol keltiring.
4. Skif mozor - qo`rg`onlari topilmalariga baho bering.

Test topshiriqlari:

1. Qashqadaryo vodiysidan topib tekshirilgan va o`rganilgan m.a. I ming yillikka oid yodgorlikni aniqlang.
 - a) Kuchuktepa, Dingilja, Erkqal'a.
 - b) Bandixon, Qiziltepa, Daratepa.
 - s) Daratepa, Erqo`rg`on, Uzunqir.
 - d) Afrosiyob, Erqo`rg`on, Qizilcha.
2. Quyidagi javoblarning qaysi birida temir buyumlardan dastlab foydalana boshlagan xalqlar ko`rsatilgan?
 - a) forslar
 - b) xetlar
 - s) hindlar
 - d) misrliklar
3. O`zbekiston hududida dastlabki temir buyumlarning yoyilishi qaysi davrga oid?
 - a) m.a. II ming yilning oxiri
 - b) m.a. I ming yilning birinchi yarmi
 - s) m.a. I ming yilning o`rtalari
 - d) m.a. IV- III asrlar
4. Temir buyumlardan foydalanishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ko`rsating.
 - a) urug` jamoasi hududiy qo`shni jamoasiga aylana bordi
 - b) ikkinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti yuz berdi
 - s) sun'iy sug`orish inshootlari rivojlandi
 - d) yuqoridagilarning barchasi to`g`ri.
5. O`zbekiston hududida topib tekshirilgan eng qadimgi shaharlarni ko`rsating.
 - a) Qiziltepa, Uzunqir
 - b) Ko`zaliqir, Termiz
 - s) Erqo`rg`on, Afrosiyob
 - d) a va s javoblar
6. Quyidagi maqbaralardan qaysi biri m.a. X-VIII asrlarga oid?
 - a) Shohi Zinda
 - b) Childuxtaron
 - s) Tagisken
 - d) Dalvarzintepa
7. Hozirgi kunda Britan muzeyida saqlanayotgan, butun dunyoga mashhur Amudaryo xazinasini qayerdan topilgan?
 - a) Termiz atrofidan
 - b) Kobadiyon atrofidan
 - s) Chorjo`y atrofidan

d) Amudaryo bo'yidagi Karki atrofidan

Mavzu bo'yicha asosiy xulosalar:

1. Eng qadimgi temir metallurgiyasi Kichik Osiyodagi Xett podsholigi hududida m.a. XIV-XIII asrlarda vujudga kelgan.
2. Temir davridagi eng muhim o'zgarishlardan biri ikkinchi mehnat taqsimotining ro'y berishi, ya'ni hunarmadchilikning deshqonchilikdan ajralib chiqishidir.
3. Arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimiy madaniyat o'choqlari hisoblangan Quyi Murg'ob, Tajan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida, Xorazm, Farg'ona va Tojikiston vodiylarida temir davriga oid juda ko'p yodgorliklar o'rganilgan.
4. Quyi Murg'obdagi Yoztepa, Arvalitepa, Qo'hnatepa, Uchtepa, Kopetdog' atrofida joylashgan Anovtepa, Yelkantepa, Ulug'tepa, Surxondaryodagi Kuchuktepa, Bandixon I va Qiziltepa, Qashqadaryodagi Erqo'rg'on, Chiroqchitepa, Uzunqir va Sangirtepa temir davriga oid yodgorliklardir.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
- 2.Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
- 3.Дальварзинтепе – Кушанский город на юге Узбекистана. Отв. ред. Л.И.Ремпель. – Т., 1978.
4. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978.

10-mavzu: Antik va o'rta asrlar arxeologiyasi.

Ajratilgan vaqt – 2 soat.

Asosiy savollar:

1. O'rta Osiyo tarixida antik davr.
2. O'rta asrlar arxeologiyasi.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Antik yoki ellinistik davr, Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Zartepa, Afrosiyob, Qoratepa, qavartma suratlar, budda ibodatxonalari, ko'shklar, naus, ostadon.

Mavzuga oid muammolar:

1. O'rta Osiyodagi antik davr arxeologiyasi jahon tarixida qanday o'rin tutadi?
2. Eftaliylar madaniyati O'rta Osiyo arxeologiyasida qay tarzda aks etgan?

1- savol bo'yicha dars maqsadi:

Miloddan avvalgi III – I va milodiy I – IV asrlarda O`rta Osiyodagi moddiy madaniyat taraqqiyotini arxeologik ma'lumotlar asosida yoritish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. O`rta Osiyodagi Yunon – Baqtriya, Kushon va Xorazm arxeologik yodgorliklari haqida tushunchaga ega bo`ladi.
2. Antik davr madaniyatining o`ziga xos jihatlarini sharhlaydi.
3. Antik davrga oid diniy yodgorliklarga ta'rif beradi.

1- savolning bayoni:

O`rta Osiyoning qadimgi tarixini arxaik, ellinistik va kushon – sosoniylar davrlariga bo`lish mumkin. M.a. IV asrda Parfiya va Marg`iyona, Baqtriya va So`g`diyona Makedoniyalik Iskandar hukmronligi ostiga tushib qoladi. Makedoniyalik Iskandar Salavka davlatini, O`rta Osiyo tarixida qadimgi dunyo – antik yoki ellinistik davrni vujudga keltirdi.

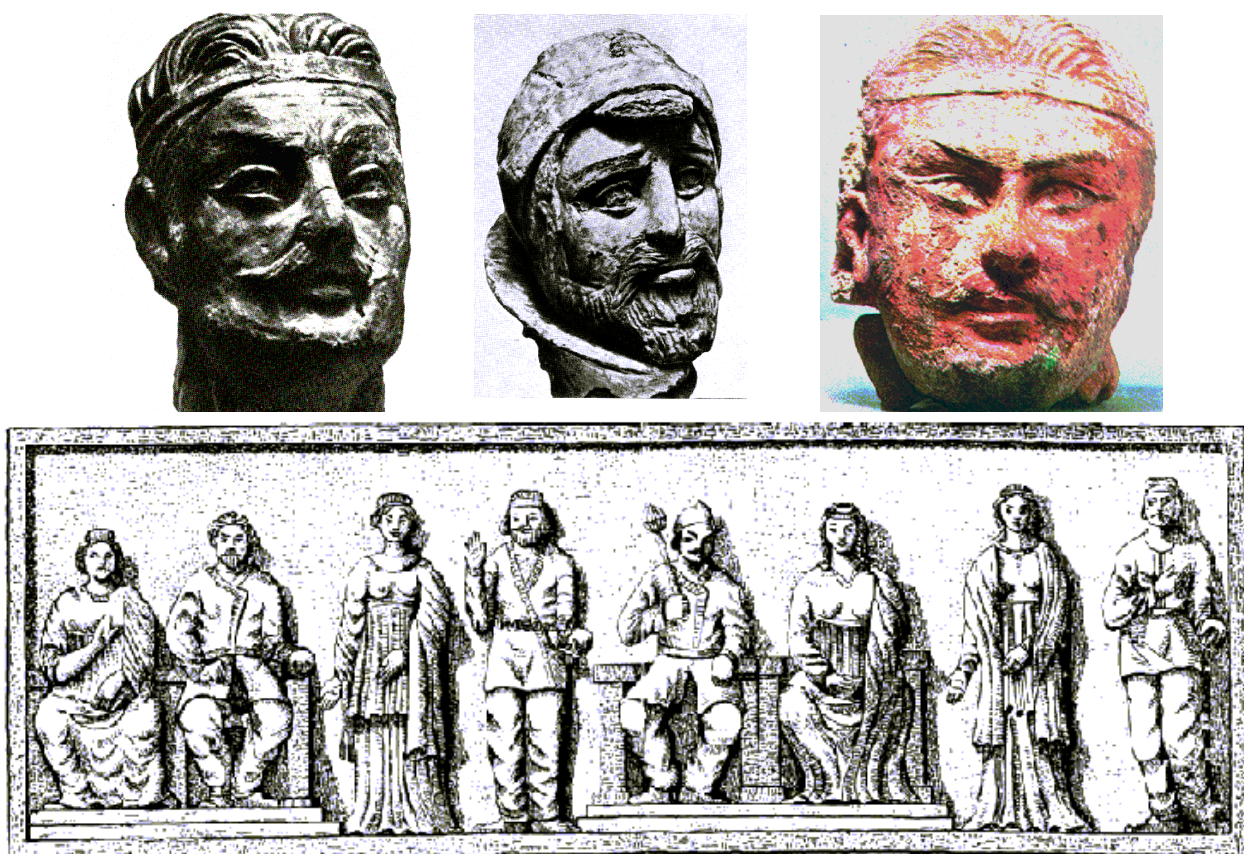
Antik davrda O`rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida katta o`zgarishlar ro`y bergan. O`lka viloyatlari Qadimgi Sharq va Gretsiya, Makedoniya davlatlari bilan keng madaniy va savdo – sotq aloqalarida bo`lgan.

Bu davrda O`rta Osiyo xo`jaligi taraqqiy etdi, sug`orish tarmoqlari kengaytirildi va mukammallashtirildi. Ko`plab bo`sh yerlar o`zlashtirildi. Manzilgohlar sug`orish tarmoqlari bo`yida joylashgan bo`lib, qal'alar ko`rinishida edi.

Xorazmda bu davrda o`ziga xos madaniyat vujudga keldi. Bunda m.a. IV asrda ahmoniyatlardan mustaqil davlatga aylangan Xorazmning m.a. III – II asrlarda Yunon – Baqtriya va Parfiya tarkibiga kirmay, mustaqilligini saqlab qolganligi muhim omil bo`ldi. Jonbosqal'a, Qo`yqirilganqal'a yodgorliklari mazkur madaniyat namunalaridir. Jonbosqal'a m.a. IV – III asrlarga oid bo`lib, u ikki qator nishon tuynuklari bo`lgan devor bilan o`ralgan. Yagona ko`cha to`rtburchak shakldagi shaharni ikki qismga ajratib turgan. Otashparastlik ibodatxonalari shaharlarning eng katta imoratlari bo`lgan. Qo`yqirilganqal'a xarobalari ostidan aylana shaklda qurilgan ibodatxona qoldiqlari topilgan bo`lib, olimlarning fikriga ko`ra m.a. IV –I asrlarga oid bu inshoot qadimda rasadxona bo`lgan.

Eramiz boshlarida Kushon podsholigi tashkil topdi. So`g`d va Baqtriyaning janubiy viloyatlari bu davlat tarkibiga kirgan bo`lib, podsholikning markazi shimoliy Hindistonda bo`lgan.

Kushon shaharlarining qiyofasini Termiz (antik Demetriya) misolida ko`rish mumkin. Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Zartepa, Qoratepa kabi madaniy yodgorliklar ham Kushon davriga oid.

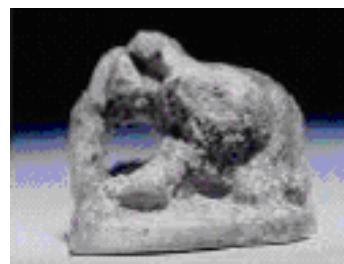


Xolchayon topilmalari

Dalvarzintepaning 7 ga. maydonda joylashgan arki devor va handaq bilan o`ralgan. Janubdan arkka ulanib ketgan shahardan kulollar mahallasi, oddiy va boy shaharliklarning uylari, shuningdek hammomlar ochilgan. Bu yerdan topilgan zodagonlarga tegishli turar joylar devorlari tasvir va haykallar bilan bezatilgan. 1971 yilda Dalvarzintepada oltindan yasalgan buyumlar xazinasini topilgan. Hammasi bo`lib 115 ta oltindan quyilgan va yasalgan buyumlar noyob san'at asarlaridir. Bu yerdan fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari ham topilgan.



Dalvarzintepa oltin buyumlari



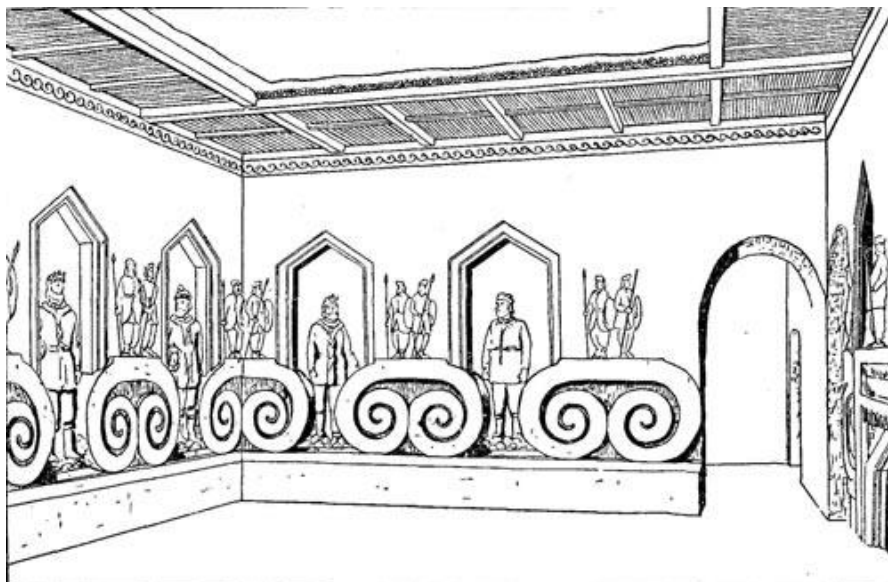
Fil suyagidan yasalgan shaxmat donasi

Termizga yaqin Ayritom yonida Amudaryo suvidan m.a. I asrga oid tosh qavartma suratlar topilgan. Unda bog` fonida sozandalar, erkak va ayollarning suratlari ishlangan. Suratlardagi nisbat va harakat yunon haykallarini eslatadi, ishlanishida hind elementlari juda ko`p.



Ayritom barelyeflari

Milodiy I – II asrlarda Xorazm ham Kushon podsholigi tarkibida boʻlgan. Bu vaqtda Xorazmda qurilgan qal'alar topildi, ular podsholikning shimoliy chegaralarini qoʻriqlab turgan. III asr boshlarida Xorazm Kushon zulmidan qutulib, mahalliy podsholar oʻz pullarini zarb qila boshlaganlar. Tuproqqal'aning gullab – yashnashi shu davrga toʻgʻri keladi. Shahar mudofaa devorlari bilan oʻralgan, devor burchaklarida balandligi 25 metrga yetgan burjlar qurilgan. Markazdan oʻtgan koʻcha shaharni ikki qismga ajratgan. Markaziy maydonda qasr va ibodatxonalar joylashgan. Koʻp qismi ikki qavatli boʻlgan qasr devorlari turli tasvirlar bilan bezatilgan, uning markazidagi zalda boshiga toj kiygan podsholar haykallari boʻlgan. Tuproqqal'adan oromiy yozuvida yozilgan butun bir arxiv hujjatlari topilgan.



Tuproqqal'adagi “Jangchilar zali” (rekonstruksiya)

Bu davrda Oʻrta Osiyo uchun dinlarning turli - tumanligi xosdir. Arxeologlar Eski Termiz, Ayritom va Dalvarzintepada budda ibodatxonalari qoldiqlarini

o'rganganlar. Dalvarzintepada ostadonlar saqlanadigan maxsus imorat – «nous» ham topilgan, bu zardushtiylikka xosdir. Eski Termizdagi Qoratepa va Fayoztepadagi Budda ibodatxonalarida o'sha davrdagi devoriy tasvirlar va haykaltaroshlik namunalari o'rganilgan.

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Ilk, rivojlangan va so'nggi o'rta asrlardagi tarixiy vaziyatni moddiy madaniyat dalillari asosida yoritish, ushbu davrga oid arxeologik yodgorliklar haqida ma'lumot berish.

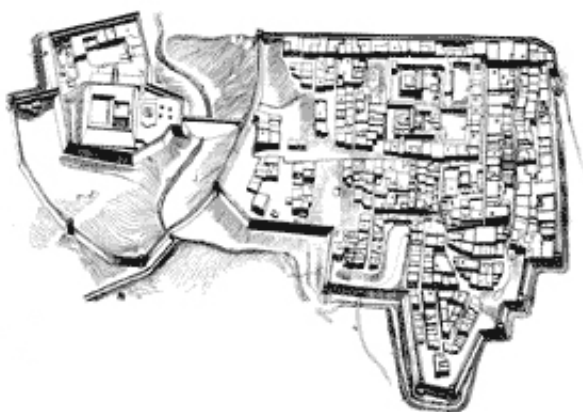
Identiv o'quv maqsadlari:

1. O'rta asrlar shaharsozligiga ta'rif beradi.
2. O'rta asrlarda ishlab chiqarish va ijtimoiy munosabatlarni arxeologik ma'lumotlar asosida sharhlaydi.
3. Tarixiy vaziyatning arxeologik topilmalarda aks etishini izohlaydi.

2-savolning bayoni:

Ilk o'rta asrlarda (IV - VII asrlar) O'rta Osiyo Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu davrga oid yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Samarqandda VII asrga mansub monumental suratlar bilan bezatilgan saroy topilgan. So'g'd yozuviga qaraganda bu suratlarda elchilarni qabul qilish marosimi tasvirlangan. Afrosiyob shahar xarobalarida topilgan bu suratlar va inshootlar, turli buyumlar orqali so'g'diy xalqlarning hayot haqida ma'lumot olish mumkin.

Zarafshonning yuqori oqimida Panjikent shahar xarobasi o'rganilgan. Uning maydoni 19 gektar bo'lib, alohida turgan arkka ulanib ketgan shahar mavzelari devor bilan o'ralgan. VII asrga oid saroy va ibodatxona devorlaridagi suratlar katta badiiy ahamiyatga ega. Ulardagi asosiy tasvirlar O'rta Osiyoda mashhur qahramon Siyovushga bag'ishlangan.



Panjikent shahar xarobasi va devoriy surati

Buxorodan 40 km. g'arbda Varaxsha saroy xarobalari joylashgan. Bu yerda VIII-IX asrlarga oid buxor-xudotlar saroyi topilgan. Saroy devorlari ganch o'ymakorlik naqshlari va fil mingan ovchilarning ov qilish manzarasi, turli tabiat manzaralari tasvirlangan suratlar bilan bezatilgan.



Varaxsha devoriy surati va ganch o'ymakorligi namunalari

Mustahkamlangan qo'rg'onlar – «ko'shklar» VI-VII asrlarda nafaqat Xorazmda, balki Marv va Samarqand atroflarida ham qurila boshlangan.

VIII asrda O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olindi va Arab xalifaligi tarkibiga kirdi. Bu davr arxeologik topilmalarda o'z aksini topgan. Badiiy san'atda ornament bezakchiligining taraqqiy etishi musulmonchilikda tirik mavjudotlarni tasvirlash ta'qiq etilganligi bilan bog'liq edi. Samarqand va Buxoro devorlaridagi o'yma naqshlar o'zining go'zalligi bilan hayratga soladi.

IX asr oxiri - X asrda O'rta Osiyoda mahalliy sulola Somoniylar hukmronlik qilgan. Somoniylar davrida hunarmandchilik mahallalari bilan o'ralgan shaharlar o'sib borgan. Ilk o'rta asrlarda shaharlar qurilishi antik davrdagidan tamomila farq qiladi. Bu davrda muntazam rejalashtirish yo'qolib boradi, mahallalar markaz atrofida betartib o'sib boradi. O'rta asr shaharlari uch qismdan iborat bo'lgan: ark, shahriston va rabot.

O'rta asr Samarqandi – Afrosiyobda yuqoridagi uchala qism ham mavjud bo'lgan. Shaharning turli tomonlarida ikkita kulollar mavzesi ochilgan. Sopol idishlar kulolchilik charxida yasalgan. VIII asrda yasalgan buyumlar orasida sirli idishlar uchraydi. Somoniylar davridagi idishlar oq sir bilan qoplanib, jigarrang naqshlar solingan. Afrosiyobda suv keltirish uchun mo'ljallangan sopol quvurlar topilgan. O'rta asr Samarqandining ko'chalari tosh bilan qoplanganligini arxeologik topilmalar isbotlaydi.

Arxeologik izlanishlar davrida ko'plab numizmatik materiallar ham uchraydi. Afrosiyobda Somoniylar davrida zarb etilgan dirhamlar – kumush tangalarning qolipi topilgan.



Afrosiyob devoriy surati

Somoniylar davrida muhtasham binolar pishgan g'ishtdan ishlana boshlangan. Buxoroda IX asr oxirlarida qurilgan Somoniylar maqbarasi mayda to'rt burchakli pishiq g'isht (musulmon g'isht)dan ishlangan bo'lib, ularning ma'lum tartibda terilganligi betakror manzara kasb etadi.

XII asr binolarida O'rta Osiyoga xos o'yma geometrik naqsh - gerix o'z taraqqiyotining cho'qqisiga chiqdi. Shu bilan bir qatorda islami, o'simlik va epigrafik naqshlari ham keng tarqalgan. XII asrda oddiy g'ishtlardan tashqari, sir berilgan g'ishtlar, ya'ni koshinlar ishlatila boshlangan.

XIII asrda O'rta Osiyoni mo'g'ullar bosib oldi va vayron qildi. Bu hodisa arxeologik topilmalarda ham o'z aksini topgan. Bu davrda sug'orish tarmoqlarining kamayib ketishi, bu davrdagi binolarning saqlanib qolmaganligi bunga misoldir.

O'rta Osiyo xo'jaligi, madaniyati Amir Temur va uning vorislari davrida yana yuksaldi. Bu davrga oid yodgorliklarga Amir Temur maqbarasi – Go'ri Amir, Shohi Zinda, Ulug'bek madrasasi kabilarni misol keltirish mumkin. Arxeologlar tomonidan topib o'rganilgan Ulug'bek rasadxonasi mukammal ilmiy inshootdir. Yulduzlarni nazorat qilib turish uchun ishlangan g'oyat katta, yer tagidagi maxsus shaxtaga o'rnatilgan sekstant bugungi kungacha yaxshi saqlangan.



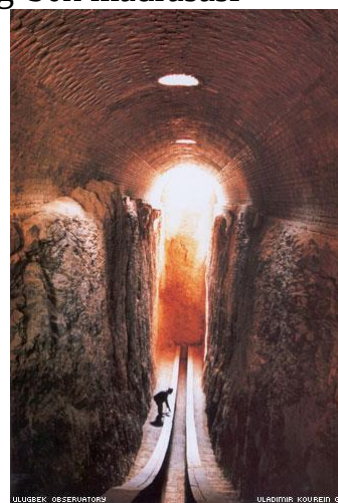
Go`ri Amir



Ulug`bek madrasasi



Shohi Zinda



Ulug`bek rasadxonasi

So`nggi o`rta asrlarda O`rta Osiyoda ichki nizolarning o`shishi, qishloq xo`jaligining inqirozi arxeologik tadqiqotlar davomida o`z aksini topdi. Irrigatsiya, shaharlar soni va hajmining qisqarishi Shayboniylar va Ashtarxoniylar davridagi ziddiyatlar mahsuli edi.

Nazorat savollari:

1. O`rta Osiyo tarixida antik davr qachon boshlangan?
2. Antik davr yodgorliklariga tavsif bering.
3. O`rta Osiyo hududida topilgan diniy inshootlarga ta'rif bering.
4. O`rta asrlar arxeologiyasining o`ziga xos xususiyatlarni ta'riflang.

Mavzu bo`yicha yakuniy xulosalar:

1. M.a. IV asrda Makedoniyalik Iskandar Salavka davlatini, O`rta Osiyo tarixida qadimgi dunyo – antik yoki ellinistik davrni vujudga keltirdi.
2. Bu davrda O`rta Osiyo uchun dinlarning turli - tumanligi xosdir.
3. Ilk o`rta asrlarda (IV - VII asrlar) O`rta Osiyo Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu davrga oid yodgorliklar yaxshi o`rganilgan.
4. O`rta asrlardagi murakkab tarixiy vaziyat arxeologik yodgorliklarda o`z aksini topgan.

Test topshiriqlari:

1. Makedoniyalik Iskandar yurishlari boshlangan paytda O'rta Osiyoda qanday shaharlar bor edi?
 - a) Kiropol, Persepol
 - b) Maroqanda, Ekbatan
 - s) Baktro, Suza
 - d) Kiropol, Maroqanda
2. O'rta Osiyoda ellin davri madaniyati tarqalgan vaqtni ko'rsating.
 - a) m.a. V asr
 - b) m.a. VI-V asrlar
 - s) m.a. VI – IV asrlar
 - d) m.a. III – II asrlar
3. O'rta Osiyoda eng qadimgi mahalliy yozuv namunalari topilgan yodgorlikni ko'rsating.
 - a) Oybo'yirqal'a
 - b) Qo'yqirilganqal'a
 - s) Tuproqqal'a
 - d) Jonbosqal'a
4. Budda dini yodgorliklari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
 - a) Qoratepa, Dalvarzintepa, Xolchayon, Fayoztepa
 - b) Fayoztepa, Dalvarzintepa, Qoratepa, Qiziltepa
 - s) Bolaliktepa, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa
 - d) Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Ayritom
5. Dunyoga mashhur Xolchayon yodgorligi qayerda joylashgan?
 - a) Zarafshon vohasi
 - v) Qashqadaryo vohasi
 - s) Surxon vohasi
 - d) Murg'ob vohasi

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
- 2.Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
- 3.Дальварзинтепе – Кушанский город на юге Узбекистана. Отв. ред. Л.И.Ремпель. – Т., 1978.
4. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978.

11-mavzu: O`rta Sirdaryo havzasi arxeologiyasi.

Ajratilgan vaqt – 2 soat.

Asosiy savollar:

1. Tosh va bronza davrining yodgorliklari.
2. Antik va o`rta asrlarda Ustrushona yodgorliklari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Ustrushona, Buyuk ipak yo`li, Jarqo`ton, Oqtangi, Xovos, Zomin, Dizak, Sovot, Sayxonsoy, Sardoba, Ulkansoyliq, Xarkana, Kurkat, Bunjikat, afshin.

Mavzuga oid muammolar:

1. O`rta Sirdaryo havzasida ilk sivilizatsiyaning yuzaga kelish shart - sharoitlari.
2. Ustrushona davlatchiligining paydo bo`lishi va ilk o`rta asr madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari.

1- savol bo`yicha dars maqsadi:

O`lkamiz hududida aniqlangan tosh va bronza davri yodgorliklari haqida ma'lumot berish, ularning tavsifi bilan tanishtirish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. O`lkamizda kechgan tarixiy taraqqiyot haqida umumiy ma'lumot oladi.
2. O`lkamizning O`rta Osiyo tarixida tutgan o`rniga baho beradi.
3. Qadimgi Ustrushona moddiy va ma'naviy madaniyatining asosiy yodgorliklarini tavsiflay oladi.

1- savolning bayoni:

O`rta Sirdaryo havzasi Markaziy Osiyo tarixida muhim o`rin tutgan makonlardan biridir. Bir tomondan So`g`d va Baqtriya, ikkinchi tomondan Choch va Farg`ona oraliq`ida joylashganligi tufayli bu hudud butun shimoliy O`rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniyatida muhim rol o`ynagan. Ushbu hududda topilgan eng qadimgi manzilgohlar muste davriga (140-40 mln. yil avval) oid bo`lib, Jizzax, Shahrison, O`ratepa, Xovatog atroflarida aniqlangan. Ulardan biri Shahrisonsoy va Sho`rbuloqsoy havzasida joylashgan ko`pqatlamli muste manzilgohi Jarqo`ton bo`lib, qadimgi odamlar tomonidan uzoq muddat foydalanilgan. Oqtangining quyi qatlamlaridan topilgan ko`plab tosh qurollar m.a. III-II asrlarda O`rta Osiyoning tog`li hududlarida keng tarqalgan quyipaleolit madaniyatiga mansub. Bronza davriga kelib Ustrushona hududlarida ko`plab qabilalar istiqomat qilgan. Jizzax rayonida dasht qabilalarining manzilgohi aniqlangan. Xuddi shu yerdagi Sayxonsoyning qoyalaridan birida qoyatosh suratlari (petroglif) ning butun bir galereyasi mavjud. Zomindan uzoq bo`lmagan tog`larda bronza bolta (kelt) topilgan bo`lib, u Ustrushonaning tog`li hududlari rivojlangan bronza davrida o`zlashtirila boshlanganidan darak beradi. Shahrisonsoydagi Oqtangi manzilgohi o`ziga xos yodgorlik bo`lib, bu yerda m.a. II –I asrlarga oid bir qancha qatlamlar aniqlangan.

Ushbu yodgorlikdan nafaqat dasht qiyofasiga, balki o'troq - dehqonchilik madaniyatiga mansub idishlar topilgan. Yana bir bronza davri manzilgohi Shahrustonsoy o'zanidan topilgan bo'lib, bu erdagi odamlar yerto'la va yarim yerto'lalarda istiqomat qilgan (m.a. II asrning ikkinchi yarmigacha)

Ilk temir davriga oid yodgorliklarga O'ratepa shahri atrofida joylashgan Nurtepa qishloq xarobasini misol keltirish mumkin. Bu makon Burgulik madaniyatiga xosdir. Qadimgi qishloq xarobasining maydoni 18 gektar keladi, uy – joylar yerto'lalardan iborat. M.a. V - IV asrlarda So'g'd hunarmandchiligi ta'siri ostida Nurtepada kulolchilik charxida ishlangan sopol idishlar ham tarqalgan. Ilk temir davridan boshlab Ustrushona hududi yozma manbalarda tilga olinib boshlanadi.



Zomindan topilgan sopol idish



Ustrushona tangalari

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Ustrushona hududida aniqlangan antik, ilk, rivojlangan va so'nggi o'rta asrlarga oid yodgorliklar haqida ma'lumot berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Ustrushonaning ravnaqida Buyuk ipak yo'lining ahamiyatini aniqlaydi.
2. Antik va o'rta asrlar davriga oid asosiy yodgorliklar haqida ma'lumot oladi.
3. Ustrushona yodgorliklarining o'rganilish tarixi haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

2-savolning bayoni:

Xronologik jihatdan bu davr Ustrushona Aleksandr Makedonskiy imperiyasi tarkibiga kirgan m.a. IV asr oxirlaridan, ilk o`rta asr qo`rg`onlari qurila boshlagan va o`rta asr shahar madaniyati shakllana boshlagan eramizning III- IV asrlarigacha qamrab oladi. Yunon-Baqtriya davlatining qulashi, qang`-yuechji davri va qabilalarning keyingi siljishlari Ustrushonaning ijtimoiy tarkibi va moddiy madaniyatiga katta ta'sir ko`rsatdi. Kattagina qismi Ustrushona hududidan o`tgan Buyuk ipak yo`lining faoliyati ham muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Aynan Buyuk ipak yo`lining shakllanishi davrida keyinchalik yirik shaharlarga aylangan bir qator manzilgohlar vujudga keldi: arxeologik ma'lumotlarga ko`ra, e.a. II-I asrlarda Xarkana (Qo`rg`ontepa shahar xarobasi), Dizak (Kaliyatepa shahar xarobasi), Zomin va boshqa shaharlar paydo bo`lgan. Xovos (Eski Xovos)ning gullab-yashnashi ham shu davrga to`g`ri keladi. Eski Xovos Sirdaryo viloyatining eng qadimgi yodgorligi hisoblanib, uning yoshi 25 ming yil bilan belgilanadi.



Qal'ai Qahqaha devoriy surati. VII-VIII asr.

Ik o`rta asrlarda (IVa-IX asrning birinchi yarmi) Ustrushonada, boshqa O`rta Osiyo viloyatlaridagi kabi, hayotning faollashuvi kuzatiladi. Aholi sonining o`sishi, kuchayib borayotgan mulkiy tengsizlik, shuningdek, beqaror siyosiy vaziyat nafaqat tekislik, balki tog`li hududlarni ham o`zlashtirishga undadi. Ustrushona yerlaridan o`tgan xalqaro yo`llardagi savdoning rivojlanishi esa urbanistik an'analarni kuchaytirdi. Bu davr arxeologik jihatdan kengroq o`rganilgan.



VI asrda Ustrushona

Rivojlangan o`rta asrlar davri (IX asrning ikkinchi yarmi- XIII asr boshlari) asosiy savdo yo`llari bilan bog`liq tog`oldi va dasht hududlarida nisbatan yirik shahar punktlarining shakllanishi bilan xarakterlanadi. Yozma manbalarda 12 tagacha Ustrushona shaharlari tilga olinadi. Ulardan ettitasining nomi ko`proq uchraydi: Xarkana, Dizak, Zomin, Bunjikat, Kurkat va G`alakandoz.

Mavorounnahr savdosida savdo yo`llarining ustrushona-xo`jand tarmog`i katta ahamiyatga ega bo`lganligini bu yerda bir qancha muhim karvon saroylarning joylashganidan ham bilish mumkin. Yozma manbalarda Ustrushona hukmdori al-Afshin (Haydar ibn Kovus) tomonidan qurilgan eng katta Xudoysora raboti tilga olinadi.

Moddiy sohada turli hunarmandchilik turlarining rivojlanishi kuzatiladi: temirchilik, shishapazlik, kulolchilik, zargarlik va boshqalar. Tog`li hududlarda foydali qazilmalarni qazib olish va ishlov berish rivojlangan.

Nazorat savollari:

1. O`rta Sirdaryo havzasidagi tosh davriga oid yodgorliklarni sanang.
2. Dasht bronza davriga oid mozorlarga baho bering.
3. Qang`lar to`g`risida qanday ma`lumotlarga egasiz?
4. Ustrushona davlatining markazi qayer bo`lgan?

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. O'rta Sirdaryo havzasi qadimdan insoniyatning yashashi uchun qulay bo'lganligi sababli bu yerda insonlarning yashashi o'rta paleolit davridanoq boshlangan
2. Bu hududda bronza davriga oid yodgorliklar ko'plab topilgan va ularning asosiy qismi dasht ko'chmanchilari madaniyatiga oid.
3. Bu hududda Ahamoniylar davriga oid yodgorliklar aniqlangan bo'lib, qadimiy Kiropol, Gaaz, Savot, Kurkat va Nurqal'alari shular jumlasidandir.
4. Milodimizning IV – X asrlariga oid yodgorliklar qadimgi Ustrushona davlatiga mansub bo'lib, asosan so'g'diylar madaniyatini o'zida aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Алимов У.А., Сверчкова Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ. Вып.21. – Т.,1987.
4. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – начале XIII в н.э. – Самарканд.1990.
5. Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. +- Т., 1992.

V. Seminar mashg'ulotlari.

1-seminar mashg'ulot: Arxeologiya - qadimshunoslik fani Ajratilgan vaqt- 2 s

Asosiy savollar:

1. Arxeologiya fanining maqsadi va uning oldidagi vazifalar.
2. Manbalar, yodgorliklar, arxeologik madaniyat.
3. Arxeologik davrlashtirish va xronologiya.
4. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi.

Metodik tavsiyalar: Talabalar arxeologik termin va tushunchalarga alohida e'tibor qaratishlari, arxeologiya fanining rivojlanishida katta rol o'ynagan olimlar faoliyatini kengroq o'rganishlari lozim. Arxeologik terminlar lug'atini tuzib borish maqsadga muvofiq. Arxeologiyaning zamonaviy bosqichdagi taraqqiyotini yoritish kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -T.,1998.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. - T.,1990.

4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T.,1970.
5. Arxeologlar hikoya qiladi. Asqarov A. tahriri ostida. – T.,1970.
6. История первобытного общества. Под ред.В.П.Алексеева. – М.,1979

2-seminar mashg'ulot: Antropogen - to`rtlamchi davr arxeologiyasi **Ajratilgan vaqt- 2s**

Asosiy savollar:

1. Kaynazoy erasi bosqichlari.
2. Antropogen davrning geneologik ta'rifi.
3. Odamzotning paydo bo`lishi va rivojlanishi.

Metodik tavsiyalar: Talabalar odamning paydo bo`lishi va rivojlanishi – antropogenez bilan bog`liq to`rtlamchi davrning o`ziga xos xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo`lishlari zarur. Mavzuni ochib berishda antropogen davrning o`ziga xos jihatlarini farqlash, insoniyatning rivojlanish bosqichlariga ta'rif berish, O`rta Osiyodagi antropogenez jarayonini kengroq yoritish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T.,1970.
2. G`ofurov U. Odamning paydo bo`lishi.- T.,1974.
3. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.,1979.
4. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
5. Алексеев В.П. Становление человечества. – М.,1984.

2-seminar mashg'ulot: Arxeologiya fanining boshqa fanlar bilan bog`liqligi **Ajratilgan vaqt- 2 s**

Asosiy savollar:

1. Arxeologiyada tabiiy fanlarning o`rni.
2. Arxeologiya va etnografiya.
3. Arxeologiya va yordamchi tarix fanlari (numizmatika, xronologiya, geraldika, epigrafika, sfragistika, metrologiya)

Metodik tavsiyalar: Talabalar mazkur mavzuni ochib berish uchun arxeologiya fanining paydo bo`lishi va rivojlanishida muhim o`rin tutgan fanlarni aniqlashlari lozim. Tabiiy fanlarning arxeologik topilmalar yoshini belgilashdagi o`rnini bilishlari kerak. Etnografiya arxeologik madaniyatlarni yoritishda muhim o`rin tutishini asoslab berishlari zarur. Yordamchi tarix fanlari arxeologik ma'lumotlar asosida jamiyat tarixini to`ldirishga xizmat qilishini ko`rsatish, ularning arxeologiya bilan aloqador jihatlarini ko`rsatib berish, bugungi kunda bu fanlar o`rtasidagi bog`liqlikning kuchayishiga baho berish kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – T.,1996.
3. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnografiyasi. – T.,1985.
4. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., МГУ,1990.
5. Xo`jayov T. Qadimgi ajdodlarimiz qiyofasi. – T.,1992.

4- seminar mashg'ulot: Paleolit davri arxeologiyasi **Ajratilgan vaqt 2s**

Asosiy savollar:

1. Paleolit davrining bosqichlari va xronologiyasi.
2. Paleolit davrining o'rganilish tarixi.
3. Paleolit davrining asosiy yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Paleolit davrining xarakterli xususiyatlarini ochib berish, paleolit davriga xos madaniyatlarning farqli xususiyatlarini ajrata bilish, jahon paleolitini o'rganishga ulkan hissa qo'shgan olimlar faoliyatini yoritish lozim. Paleolit davri asosiy yodgorliklarining sxematik xaritasini tuzish maqsadga muvofiq.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Борисковский П.И. Возникновения человеческого общества. Полеолит Африки. – М.1977.
3. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
5. Хлопин И.Н. Лекции по антропогенезу и археологии палеолита.- М.,1987.

5- seminar mashg'ulot: O'rta Osiyo paleolit davrida **Ajratilgan vaqt 4 s**

Asosiy savollar:

1. O'rta Osiyo hududidagi ilk va o'rta paleolit davri yodgorliklari.
2. So'nggi paleolit davri madaniyatlari va ularning turlari (Qorakamar, Xo`jag`or, Samarqand va Ko'lbuloq)
3. Paleolit davridagi xo`jalik xususiyati va shakllari.
4. Paleolit davri hayvonot va o'simlik olami.

Metodik tavsiyalar: Mavzuni ochib berishda O'rta Osiyodagi tosh davri yodgorliklarining tasnifini tuzish maqsadga muvofiq. Ushbu davrga mansub joy – makonlarga qisqacha ta'rif berish, Selungur, Ko'lbuloq, Teshiktosh, Obirahmat va Bo'zsuv yodgorliklari topilmalari asosida tosh davri bosqichining davrlashtirilishiga e'tibor qaratish zarur.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Под ред. В.М.Массона, А.Н.Окладникова, И.Н.Хлопина и др. – Л., 1965.
3. Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Палеолит долины Зарафшана. – Т., 1984.
4. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т., 1986.
5. Палеолит СССР. Ранний палеолит Азиатской части СССР./ Отв. ред. П.И. Борисковский. – М., 1984.

6- seminar mashg'ulot : Mezolit davri **Ajratilgan vaqt 2s**

Asosiy savollar:

1. Mezolit davrini xarakterlovchi asosiy omillar.
2. Mezolit davrining o`rganilish darajasi, xronologiyasi va davrlashtirilishi.
3. Mezolit davrining asosiy yodgorliklari.
4. Mezolit davri san'ati.

Metodik tavsiyalar: Ushbu mavzuni yoritishda avvalo mezolit davridagi o`zgarishlarning sabablarini tahlil qilish, mezolit davri madaniyatlarining o`ziga xosligi va farqlarini ko`rsatib berish zarur. Mezolit davridagi o`zgarishlarga tabiiy sharoitning ta'sirini ko`rsatib o`tish kerak. Mezolit davri makonlarining umumiy tavsifini berish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989.
3. Деревянко А.П. Каменный век Северной, Восточной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1975.
4. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М., 1988.
5. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М., 1985.

7- seminar mashg'ulot: O`rta Osiyo mezolit davrida **Ajratilgan vaqt 2s**

Asosiy savollar:

1. O`rta Osiyo mezolit davri yodgorliklarining xususiyatlari.
2. O`rta Osiyo mezolitining xo`jalik xususiyatlari.
3. Mezolit madaniyatining o`ziga xosligi va farqlari, uning vujudga kelishi.
4. Mezolit davridagi g`oyaviy qarashlar.

Metodik tavsiyalar: Mavzuni yoritish uchun talabalar mezolit davri katta siljish, o`zgarish va rivojlanish bilan xarakterlanishini bilishlari lozim.

Surxondaryodagi Mochay, Farg`onadagi Obishir, Toshkent viloyatidagi Qo`shilish makonlari misolida O`rta Osiyo mezolitining o`ziga xos jihatlariga baho berish

mumkin. O`rta Osiyo mezolit madaniyatlarining variantlariga alohida to`xtalib o`tish tavsiya etiladi. Mezolit davridagi g`oyaviy qarashlarga e'tibor qaratish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Мезолит СССР. Мезолит Средней Азии и Казахстана. Под ред. акад. Б.А.Рыбакова. – М., 1983. Ч. II.
3. Исламов У.И. Обиширская культура. – Т., 1980.
4. Исламов У.И. Пещера Мачай. – Т., 1975.

8- seminar mashg'ulot: Neolit davri arxeologiyasi **Ajratilgan vaqt – 2 s**

Asosiy savollar:

1. Neolit davrining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Yangi iqtisodiyot shakllari taraqqiyoti.
3. Neolit davrining moddiy va madaniy yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Ushbu mavzuni yoritib berish uchun talaba avvalo neolit davrining o`ziga xos jihatlari haqida ma'lumotga ega bo`lishi lozim. Neolit davridagi yangi iqtisodiyot shakllarining rivojlanishiga alohida ahamiyat berish zarur. Turli hududlardagi tarixiy taraqqiyotning notekisligi sabablarini ochib berish zarur. Neolit davri madaniyatlaridagi farqlar sababini izohlab o`tish kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989.
3. Бердиев О.К. Изучение памятников эпохи неолита //КД. – Ашхабад, 1968.

9- seminar mashg'ulot: O`rta Osiyo neolit davrida **Ajratilgan vaqt – 4s**

Asosiy savollar:

1. O`rta Osiyo neolit davri xususiyatlari.
2. Joytun madaniyatining tarqalishi.
3. Kaltaminor madaniyati va Xisor madaniyati.
4. Qoyatosh rasmlari yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Neolit davrida xo`jalikning notekis rivojlanish sababalariga e'tibor qaratish, shu asosda arxeologik madaniyatlarning o`zaro farqlanishiga baho berish zarur. O`rta Osiyoda dehqonchilikning vujudga kelishi sharoitlari va uning tarqalgan hududlarini aniqlash kerak. Kaltaminor, Joytun va Xisor madaniyatlari o`rtasidagi farqli jihatlarni tahlil qilish. O`rta Osiyodagi qoyatosh rasmlari yodgorliklariga tavsif berib o`tish joiz.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Kabirov J. Sarmishsoyning qoya toshlaridagi rasmlar. - T., 1976.
3. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. - М., 1968.
4. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Под ред. В.М.Массона, А.Н.Окладникова, И.Н.Хлопина и др. - М. -Л., 1965.

10- seminar mashg`ulot: Eneolit davri**Ajratilgan vaqt – 2s****Asosiy savollar:**

1. Eneolit davri xronologiyasi va tavsifi.
2. Metallga ishlov berishning kashf etilishi, mis qurollarning paydo bo`lishi.
3. Xo`jalik va ijtimoiy sohadagi o`zgarishlar.
4. Eneolit davrining moddiy va madaniy yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Ushbu mavzuni yoritishda neolit va eneolit davrlarining xronologik jihatdan emas, balki madaniy darajasi bilan farq qilishiga e'tibor qaratish zarur. Xo`jalik va ijtimoiy sohalaridagi o`zgarishlarni arxeologik topilmalar asosida izohlash kerak. Eneolit davri makonlarini farqlashda sopol buyumlarning ahamiyatiga sharh berib o`tish kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989.

11- seminar mashg`ulot: O`rta Osiyo eneolit davrida**Ajratilgan vaqt – 2s****Asosiy savollar:**

1. O`rta Osiyo eneolit davri yodgorliklarining o`rganilish darajasi.
2. Eneolit madaniyatining rivojlanish bosqichlari.
3. Janubiy Turkmaniston eneolit komplekslarining vujudga kelishi.
4. Xorazm vohasida eneolit.

Metodik tavsiyalar: Mavzuni yoritishda eneolit davrida kuchaygan madaniy notekislik sabablariga va eneolitning turli bosqichlarida vujudga kelgan madaniyatlar o`rtasidagi farqlarga e'tibor qaratish zarur. Metallga ishlov berishning paydo bo`lishi bilan yuz bergan o`zgarishlarga baho berish, dehqonchilik manzilgohlarining xususiyatlarini sharhlash kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.

2. Энеолит СССР. Энеолит Средней Азии.- М.,1982.
3. Хлопин И.Н. Энеолит Юго-Западного Туркменистана. - СПб, 1997.
4. Архитектурные памятники Туркменистана.- М.,1972.
5. Исаков А.И. Саразм.- Душанбе., 1991.

12- seminar mashg'ulot: Bronza davri

Ajratilgan vaqt – 2s

Asosiy savollar:

1. Bronza davrining umumiy tavsifi.
2. Qadimgi sivilizatsiyalarning shakllanishi.
3. Alohida qabilalar va madaniyatlar o`rtasida aloqalarning kengayishi.
4. Bronza davrining asosiy yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Kishilik jamiyatidagi o`zaro munosabatlarda yuz bergan o`zgarishlarning bronza davri madaniyatlarida aks etishini yoritishga e'tibor qaratish lozim. Dunyoning turli hududlarida tarixiy taraqqiyotning borishini misollar yordamida yoritish zarur. Shahar tipidagi madaniyatning vujudga kelish jarayonini kengroq yoritish tavsiya etiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T.,1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Массон В.М. Первые цивилизации.- Л.,1961.

13- seminar mashg'ulot: O`rta Osiyo bronza davrida

Ajratilgan vaqt – 4s

Asosiy savollar:

1. O`rta Osiyoning turli hududlarida tarixiy taraqqiyotning borishi.
2. Asosiy yodgorliklar.
3. Dasht qabilalarining O`rta Osiyo janubiy vohalariga siljishi masalalari.
4. O`troq dehqonchilik, yarim ko`chmanchi va ko`chmanchi chorvador qabilalarning tarqalishi.

Metodik tavsiyalar: O`rta Osiyo hududlarida vujudga kelgan qadimgi dehqonchilik madaniyatlari ildizlari va taraqqiyotini yoritish lozim. Janubiy Turkmanistonda vujudga kelgan Anov, Nomozgoh madaniyatlari misolida bronza davri madaniyatiga ta'rif berish mumkin. O`troq dehqonchilik, yarim ko`chmanchi va ko`chmanchi chorvador qabilalarining o`ziga xos madaniyatlarini Zamonbobo, Tozabog`yob va Chust madaniyatlari misolida taqqoslash mumkin.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J.,Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T.,1990.

2. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии.- Самарканд, 1993.
3. Asqarov A.A. Sopollitera. – T.,1973.
- 4.Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. – Т.,1977.

14- seminar mashg'ulot: Temir davri arxeologiyasi **Ajratilgan vaqt – 2s**

Asosiy savollar:

1. Temir davrining umumiy tavsifi.
2. Moddiy madaniyatdagi o'zgarishlar.
3. Temir davriga mansub arxeologik yodgorliklar.

Metodik tavsiyalar: Temir davrida Evropa va Osiyoning turli hududlarida vujudga kelgan madaniyatlarni o'zaro taqqoslash orqali ularning o'ziga xos jihatlariga baho berish mumkin. Temir davrida moddiy madaniyatdagi o'zgarishlar omillarini ko'rsatib o'tish kerak. Temir davridagi ijtimoiy taraqqiyotni arxeologik ma'lumotlar asosida tahlil qilish va temir davri yodgorliklariga ta'rif berish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T.,1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М.,1985.

15- seminar mashg'ulot: Temir davrida O'rta Osiyo **Ajratilgan vaqt – 2s**

Asosiy savollar:

1. O'troq dehqonchilik madaniyati tarqalgan hududlar.
2. O'rta Osiyoning shimoliy viloyatlarida jamiyat taraqqiyotining o'ziga xosligi.
3. Manzilgohlar, arxitektura, san'at.
4. O'rta Osiyoda temir davri madaniyatining paydo bo'lishi muammolari.

Metodik tavsiyalar: Temir davriga oid arxeologik yodgorliklar tasnifini tuzish, ularning o'xshash va farqli jihatlariga ta'rif berish tavsiya etiladi. Shimoliy va janubiy viloyatlardagi tarixiy taraqqiyotning farqlarini izohlab o'tish zarur. Turli xalqlar va mamlakatlar o'rtasidagi madaniy aloqalarning arxeologik topilmalarda aks etishiga e'tibor qaratish lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
3. Дальварзинтепе – Кушанский город на юге Узбекистана. Отв.ред. Л.И.Ремпель. – Т., 1978.
4. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978.

16- seminar mashg'ulot: O`rta Osiyo antik va o`rta asrlarda Ajratilgan vaqt – 4s

Asosiy savollar:

1. Tarixiy vaziyatning moddiy madaniyat taraqqiyotiga ta'siri.
2. Antik davr me'morchiligi va san'atda mahalliy hamda budda an'alarining paydo bo`lishi.
3. Antik va o`rta asrlar davri shaharsozligi.
4. Amir Temur davri arxeologiyasi.
5. XVI-XVII asrlarda qurilish va me'morchilik.

Metodik tavsiyalar: Ushbu davrlardagi tarixiy vaziyatning moddiy madaniyat taraqqiyotiga ta'sirini arxeologik materiallar asosida izohlash zarur. Me'morchilik va san'atda turlicha an'alarining paydo bo`lish sabablarini sharhlab o`tish zarur. Shaharlarning madaniyat markazi sifatidagi roliga baho berish. IX – XVII asrlarga oid me'morchilik obidalarining o`ziga xos jihatlarini izohlash lozim. Amir Temurning yaratuvchanlik faoliyati mahsuli bo`lgan yodgorliklar tavsifiga kengroq to`xtalib o`tish kerak.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Средняя Азия в античную эпоху. //Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
3. Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. Отв. ред. академик АН Уз. Г.А.Пугаченкова. – М., 1972.
4. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1978.
5. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1986.
6. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л., 1973.

17- seminar mashg'ulot: O`rta Sirdaryo havzasi arxeologiyasi Ajratilgan vaqt – 2c

Asosiy savollar:

1. O`rta Sirdaryo havzasida tosh va bronza davri yodgorliklari.
2. Antik davr yodgorliklari.
3. O`rta asrlarga oid Ustrushona yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: O`lkamizdagi moddiy madaniyatning asosiy yodgorliklariga tavsif berish, O`rta Sirdaryo havzasida kechgan tarixiy taraqqiyotni arxeologik manbalar asosida sharhlash zarur. O`lkamizda olib borilgan arxeologik izlanishlarga to`xtalib o`tish maqsadga muvofiq. Talabalar ushbu mavzuni yoritishda Gritsina A.A.ning «Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – начале XIII в н.э.» va «Археологические памятники Сырдарьинской области» kabi asarlaridan foydalanishlari mumkin.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Алимов У.А., Сверчкова Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ. Вып.21. – Т.,1987.
3. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – начале XIII в н.э. – Самарканд.1990.
4. Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Т., 1992.

VI. Arxeologiya fanidan talabalar mustaqil ish topshiriqlari mavzulari.

1-mavzu: Arxeologiya fanining davriy bosqichlari – 2s.

Reja:

1. Arxeologik davrlashtirishda mehnat qurollari yasalgan materiallarning ahamiyati.
2. Yer tarixining geologik davrlarga bo`linishi.
3. Arxeologik va geologik davrlarning nisbati.

Metodik tavsiyalar: Davr va sana tarix hamda arxeologiya uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan talabalar arxeologik davrlashtirishni puxta o`zlashtirishlari

lozim. Arxeologik va geologik davrlar nisbatini to'g'ri aniqlash uchun qiyosiy jadval tuzish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
3. История первобытного общества. Под ред.В.П.Алексеева. – М., 1979
4. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М., 1988

2-mavzu: Ibtidoiy davr san'ati yodgorliklari- 2 s.

Reja:

1. Yevropada topilgan ibtidoiy san'at namunalari.
2. O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining namunalari.
3. Ibtidoiy haykaltaroshlik.

Metodik tavsiyalar: O'tmish tarixning xilma-xil yodgorliklari orasida qoyatosh rasmlari alohida o'rin egallaydi. Talabalar ushbu mavzuni yoritishda bu rasmlarning ishlanish texnikasiga ko'ra farqlanishini bilishlari zarur. Ibtidoiy san'at namunalari ta'riflash orqali o'sha davr insonlarining mashg'ulotlari, g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlari haqida ma'lumot berish mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
3. Kabirov J. Sarmishsoyning qoya toshlaridagi rasmlar. – T., 1976.
4. Кабиров Дж. Древнейшая наскальная живопись Зараутсая. – Н.,1976.

3-mavzu: To'rtlamchi davrning bosqichlari- 2 s.

Reja:

1. To'rtlamchi davr xronologiyasi.
2. Eopleystotsen bosqichi.
3. Pleystotsen bosqichi.
4. Golotsen bosqichi.

Metodik tavsiyalar: Ushbu mavzuni mustaqil o'zlashtirish uchun talabalar Ranov V.A.ning «Древнейшие страницы истории человечества» va Boriskovskiy P.I.ning «Возникновения человеческого общества. Палеолит Африки» kabi kitoblaridan foydalanishlari mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
2. Борисковский П.И. Возникновения человеческого общества. Палеолит Африки.– Л.,1977.

3. История первобытного общества. Под ред. В.П.Алексеева. – М., 1979

4-mavzu: O`rta Osiyoning qadimgi shaharlari – 2 s

Reja:

1. Bronza davrida O`rta Osiyoda ilk shaharmonand madaniyatlarning rivojlanishi.
2. Temir davrida shaharsozlik.
3. Antik davr shaharsozligi.

Metodik tavsiyalar: Ilk shaharlar paydo bo`lishining asoslarini va shart – sharoitlarini kengroq yoritish zarur. Har bir davrning o`ziga xos «shahar» tushunchasiga izoh berib o`tish lozim. Aniq bir shahar misolida har – bir davr shaharsozligining o`ziga xos xususiyatlarini ochib berish mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Eshov B. Qadimgi O`rta Osiyo shaharlari tarixi. – T., 2006.
3. Археология Средней Азии. – Т., 1990.93-96 бетлар.
4. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1987.

5-mavzu: Old Osiyoda neolit – 2s.

Reja:

1. Old Osiyo neolitining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Chatal Guyuk yodgorliklari.
3. Hojilar madaniyati.
4. Xassun va Samara madaniyati.

Metodik tavsiyalar: Qadimgi sivilizatsiya markazlaridan biri bo`lgan Old Osiyoda neolit davridagi tarixiy taraqqiyotni moddiy manbalar asosida tahlil etish lozim. Turli madaniyatlarni qiyoslash orqali ularning ahamiyatini ochib berish mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Авдиев В.И. История древнего Востока. – М., 1970.
2. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности. – М., 1989.
4. Афанасьева В.К. и др. Искусство Древнего Востока. – М., 1971.

6-mavzu: Uchtut neolit shaxtasi - O`rta Osiyodagi yagona tosh koni. – 2s.

Reja:

1. O`rta Zarafshon havzasida tosh davriga oid yodgorliklar.
2. Uchtut neolit makonining o`rganilishi.
3. Uchtut neolit shaxtasining tosh davri madaniyatida tutgan o`rni.

Metodik tavsiyalar: Neolit davri xususiyatlarini ochib berishda o`sha davr qurollari va ularning yasash usuli katta ahamiyatga ega. Uchtut neolit shaxtasi misolida talabalar neolit davri qurollarining yasash jarayoni bilan tanishishlari mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Мирсаатов Т.М. Древние шахты Учтута. – Т.,1973.
2. Kabirov J.,Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.

7-mavzu: Ibtidoiy davr mozor qo`rg`onlari – 2s.

Reja:

1. Ibtidoiy davr mozorqo`rg`onlarining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Qadimiy chuqur va katakomba mozor qo`rg`onlari.
3. Yog`ochband davr mozor qo`rg`onlari.

Metodik tavsiyalar: Ibtidoiy mozor qo`rg`onlarning bir – biridan farqli jihatlariga e'tibor qaratish lozim. Har bir davrga oid topilmalar misolida o`sha davrning iqtisodiy, ijtimoiy, g`oyaviy qarashlarini izohlash mumkin.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Диков Н.Н. Археологические памятники Камчатки, Чукотки и Верхней Колымы. – М.,1977.

8-mavzu: Naxshab arxeologiyasi– 2s.

Reja:

- 1.Uzunqir, Yerqo`rg`on yodgorliklari.
- 2.Shahrisabz o`rta asr mozorlari.
- 3.Qadimgi Naxshab va Kesh Temuriylar davrida

Metodik tavsiyalar: O`rta Osiyodagi eng qadimgi shaharlardan biri bo`lmish qadimgi Naxshabning taraqqiyot bosqichlarini yoritish, uning misolida shahar madaniyatining rivojlanishi xususiyatlarini ochib berish lozim.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э.-VII в.н.э.- Самарканд- Ташкент, 2000.
2. Исамиддинов М.Х.,Хасанов М.Х. История древнего и средневекового керамического производства Нахшеба. – Т., 2000.
3. Shahrisabz ming yillar merosi. Albom. – T., 2002.

9-mavzu: O`rta Osiyo arxeologiyasining rivojlanish tarixi – 4s

Reja:

1. O`rta Osiyoda arxeologik tadqiqotlarning boshlanishi.
2. XX asrning 50 -70 yillarida O`rta Osiyoda olib borilgan statsionar tadqiqotlar.
3. Mustaqillik yillaridan so`ng O`rta Osiyo arxeologiyasining taraqqiyoti.

Metodik tavsiyalar: Talabalar O`rta Osiyo arxeologiyasining rivojlanishiga ulkan hissa qo`shgan olimlar faoliyatini kengroq o`rganishga e'tibor qaratishlari lozim. Mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlar xususida alohida to`xtalib o`tish zarur.

Adabiyotlar va manbalar:

1. «Moddiy madaniyat tarixi» to`plami. Samarqand. 2000-2006 uy
2. «История материальной культуры Узбекистана» Ежегодник. Ташкент. 1961-2000 гг.
3. Arxeologlar hikoya qiladi. –T., 1974.

10-mavzu: Qora dengiz sohilida antik davr arxeologiyasi – 2s.

Reja:

- 1.Qora dengizning shimoliy sohilidagi antik davlatlar.
- 2.Bospor shaharlari xarobalari.
- 3.Rim madaniyati yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: Qora dengiz sohilida yoyilgan, bevosita Gretsiya va Rim bilan bog`liq bo`lgan antik sivilizatsiya taraqqiyotini arxeologik ma'lumotlar asosida yoritish, antik madaniyatning ahamiyatiga baho berish zarur.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.

11-mavzu: Skif mozor qo`rg`onlari – 2s.

Reja:

1. Skif qabilalarining hayoti.
2. Kuloba mozor qo`rg`oni.
3. Soloha va Chertomlik qo`rg`onlari.

Metodik tavsiyalar: Ko`chmanchi chorvachilik madaniyatini o`zida yaqqol aks ettirgan skif qabilalarining hayoti haqida ma'lumot beruvchi mozor qo`rg`onlarning tavsifini berish lozim. Arxeologik topilmalar asosida skiflarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini ochib berish zarur.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T., 1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М., 1989.

3. История Европы. Т-1. – М., 1964

12-mavzu: Andronova madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari– 2s.

Reja:

1. Enisey havzasidagi chorvador qabilalar.
2. Andronova madaniyatining g`arbgga tarqalishi.
3. Sirdaryo va Amudaryo quyi oqimlarida Andronova madaniyati namunalari.

Metodik tavsiyalar: E.a. II ming yilliklar o`rtalarida vujudga kelib, juda katta hududlarga tarqalgan andronova madaniyatining o`ziga xos xususiyatlarini ochib berish, uning O`rta Osiyodagi namunalari ta'rif berish lozim.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - T.,1970.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
3. Заднепровский Ю.А. памятники андроновской культуры.// Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.,1966. 214-215 бетлар.

13-mavzu: Kushonlar arxeologiyasi – 2s.

Reja:

1. O`rta Osiyoda Kushonlar davri.
2. Ayirtom yodgorligi.
3. Kushon davridagi Budda yodgorliklari.

Metodik tavsiyalar: O`rta Osiyoda o`rganilgan Kushonlar davriga oid arxeologik yodgorliklarga ta'rif berish, bu davrdagi me'morchilik va san'atda paydo bo`lgan budda an'alarini aks ettirgan yodgorliklar haqida kengroq ma'lumot keltirish.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М.,1985.
2. Дальварзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. Отв. ред. Л.И.Ремпель. – Т.,1978.
3. Пидаев Ш.Р.Поселения Кушанского времени Северной Бактрии. – Т.,

14-mavzu: Xorazm arxeologiyasi – 2s.

Reja:

1. Xorazm arxeologiyasining rivojlanishi.
2. Xorazmda ibtidoiy davr yodgorliklari.
3. Xorazmning qadimgi shaharlari.

Metodik tavsiyalar: Qadimdan O`rta Osiyodagi madaniyat o`choqlaridan biri bo`lib kelgan Xorazmning moddiy va madaniy yodgorliklarining o`rganilish tarixini yoritish lozim. Xorazmda arxeologik tadqiqotlar olib borgan olimlar faoliyatini kengroq o`rganish, ular tomonidan o`rganilgan yodgorliklarni tavsiflash kerak.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - T., 1990.
2. Jabborov I.M. Ko`hna xarobalar siri. – T., 1968.
3. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – T., 1964.
4. G`ulomov Ya.G`. Xorazmning sug`orilish tarixi. – T., 1959.

15-mavzu: Qadimgi Misr arxeologisi – 2s.**Reja:**

1. Qadimgi Misr arxeologiyasining rivojlanishi.
2. Qadimgi Misrning asosiy arxeologik yodgorliklari.
3. Misr tarixini o`rganishda arxeologik topilmalarning o`rni.

Metodik tavsiyalar: Jahon arxeologiyasining eng qiziqarli sahifalaridan bo`lmish Misr arxeologiyasining rivojlanish tarixini yoritish kerak. Qadimgi davr yodgorliklarni ta`riflash, ularning Misr tarixini yoritishdagi o`rniga baho berish zarur.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Авдиев В.И. История древнего Востока. – М., 1970.
2. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности. – М., 1989.
3. Афанасьева В.К. и др. Искусство Древнего Востока. – М., 1971.

16-mavzu: Mezo Amerikada arxeologik amaliyot – 2s.**Reja:**

1. Amerikada qadimgi insoniyat izlari
2. Inklar madaniyati
3. Atsteklar madaniyati
4. Irokezlar

Metodik tavsiyalar: Amerika qit'asida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish, qadimgi madaniyatlarga oid yodgorliklarni o`rganish va ta`riflash kerak.

Adabiyotlar va manbalar:

1. Всемирная история. – М., 1955, 1956. Т I – II.
2. История США. I том. – М., 1980.

VII. Nazorat savollari

1. Arxeologiya fanining maqsad va vazifalari
2. Arxeologik davrlashtirish
3. O`rta Osiyoda arxeologik tadqiqotlar tarixi
4. Arxeologik tadqiqot turlari
5. Antropogen davr bosqichlari

6. Arxeologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi
7. Paleolit davri bosqichlari
8. Paleolit yodgorliklari
9. Mezolit davri yodgorliklari
10. Neolit davri yodgorliklari
11. Ilk paleolit davri
12. O`rta paleolit davri
13. So`nggi paleolit davri
14. Sopolitepa madaniyati
15. Mis davri yodgorliklari
16. Bronza davri yodgorliklari
17. Teshik tosh g`ori
18. Sel – Ungur yodgorliklari
19. Olduvay madaniyati
20. Temir davri xronologiyasi
21. Joytun madaniyati
22. O`rta Osiyodagi qoyatosh suratlari
23. Ko`lbuloq yodgorligi
24. Kaltaminor madaniyati
25. Uchtut neolit shaxtasi
26. Neolit davri yodgorliklari.
27. Obi – rahmat manzilgohi
28. Bo`zsuv makonlari
29. Skif mozor qo`rg`onlari
30. Andronov madaniyati
31. Qorasuq madaniyati
32. Katakomba madaniyati
33. Qadimiy chuqur madaniyati
34. Yog`ochband madaniyati
35. Qizilqum mezoliti
36. Muzlik davri bosqichlari
37. Neolit inqilobi
38. Qora dengiz sohilida antik davr.
39. Zamonbobo manzilgohi
40. O`rta Osiyodagi budda yodgorliklari
41. Dalvarzintepa yodgorligi
42. Tozabog`yob madaniyati
43. Anau yodgorligi
44. O`rta Osiyo chorvadorlari madaniyati
45. Obi – shir madaniyati
46. Machay g`ori yodgorligi
47. Markaziy Farg`ona yodgorliklari
48. Antik davr yodgorliklari

- 49. O`rta asrlar arxeologiyasi
- 50. Xorazm arxeologiyasi
- 51. Afrosiyob xarobasi
- 52. Qadimgi Toshkent Oqtepa yodgorligi
- 53. O`rta Sirdaryo havzasi arxeologiyasi
- 54. Qoratepa yodgorligi

X. Informationsion ta'minot.

10.1 Asosiy adabiyotlar:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. - М.,1989.
2. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - Т.,1970.
3. История первобытного общества. Под ред.В.П.Алексеева. – М.,1979
4. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.,1988.
5. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.,1979.
6. Борисковский П.И. Возникновения человеческого общества. Палеолит Африки.– Л.,1977.
7. Kabirov J.,Sagdullayev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. - Т.,1990.
8. Авдиев В.И. История древнего Востока. – М.,1970.
9. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности. – М.,1989.
10. Средняя Азия в раннем железном веке. //Археология с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М.,1985.
11. Археология зарубежной Азии. – М.,1986.

10.2 Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Jabborov I.M. Ko`hna xarobalar siri. – Т., 1968.
2. Дальварзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. Отв.ред. Л.И.Ремпель. – Т.,1978.
3. Пидаев Ш.Р.Поселения Кушанского времени Северной Бактрии. – Т.,
4. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – Т., 1964.
5. G`ulomov Ya.G`. Xorazmning sug`orilish tarixi. – Т., 1959.
6. Алимов У.А., Сверчкова Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ. Вып.21. – Т.,1987.
7. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – начале XIII в н.э. – Самарканд.1990.
8. Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Т., 1992.
9. AnnayevT., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – Т., 1997.
10. Sagdullaev A.S. Qadimgi O`zbekiston ilk yozma manbalarda. – Т., 1996.
11. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnografiyasi. – Т., 1985.
12. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., МГУ,1990.
13. Хо`jayов Т. Qadimgi ajdodlarimiz qiyofasi. – Т.,1992.
14. Афанасьева В.К. и др. Искусство Древнего Востока. – М.,1971.
15. Исаков А.И. Саразм. – Душанбе.1991.
16. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т.,1986.
17. Исламов У.И. Обиширская Культура. – Т.,1980.
18. Исламов У.И. пещера Мачай. – Т.,1975.
19. Брей У.,Трамп Д. Археологический словарь. Пер. с англ. – М.,1990.
20. Сулейманов Р.Х. Статистическое изучение
21. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Т.,1975.
22. Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана.

- Отв. ред. академик Г.А.Пугаченкова. – Т.,1989.
23. Аскаров А.А., Абдуллаев Б. Джаркутан. – Т.,1983.
24. Аскаров А.А. Сапаллитепа. – Т.,1973.
25. Беленицкий А.М., Бенгтович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.,1973.
26. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. – М.,1968.
27. Масон В.М. Первые цивилизации. – Л.,1961.
28. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Toshkent. – Т.,1990.
29. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т.,1987.
30. Сариадни В.И. Древности страны Маргуш. – Ашхабад,1990.
31. Харитонов В.М. Лекции по антропогенезу и археологии палеолита. – М.,1987.
32. Asqarov A.A. Eng qadimgi shahar. – Т., 2000.
33. Eshov B. Qadimgi O`rta Osiyo shaharlari tarixi. – Т., 2006.
34. Isomiddinov M.X. Sopolga bitilgan tarix – Т., 1993.
35. Исамиддинов М.Х., Сулайманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация) – Т.,1984.
- 36 Древние цивилизации Востока. – Т.,1986.

MUNDARIJA:

1. So'zboshi.....	2
2. Fan bo'yicha ishchi dastur	3 - 8
3. Seminar mashg'ulotlari mavzulari va mustaqil ish topshiriqlari ro'yxati	9
4. Fan bo'yicha reyting ishlanmasi va baholash mezonini.....	10
5. Lektsiyalar kursi.....	11- 64
6. Seminar mashg'ulotlari.....	65 - 73
7. Talabalar mustaqil ish topshiriqlari.....	74 - 79
8. Nazorat savollari.....	80 - 81
9. Informatsion ta'minot.....	82 - 83